

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

УДК 94(367:430):[327(430).014:(363.3+369.2)]

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-17-2>

Вацеба Р.М.

<https://orcid.org/0000-0002-0276-8131>

ВИНИКНЕННЯ БІЛОЇ СЕРБІЇ У СВІТЛІ ТЮРИНЗЬКОЇ ПОЛІТИКИ МЕРОВІНГІВ

У статті запропоновано аналітичний огляд міжнародної ситуації на теренах басейну Середньої Ельби від 530-х рр. до початку VIII ст., сфокусований навколо політики Меровінзьких королів на землях колишнього Тюринзького королівства і проблематики виникнення Білої Сербії. Автор розглядає франкську політику як чинник слов'янізації досліджуваного регіону на тлі вивчення ширшого спектру можливих факторів, зокрема екологічних трансформацій та аварської присутності у Середньому Подунав'ї. Уточнено хронологію заселення сербами долини Середньої Ельби та політико-правовий статус перших сербських колоністів на цих теренах. Розкрито питання зовнішньополітичної орієнтації білих сербів, визначено причини, характер, час і наслідки її зміни. Основний зміст дослідження доповнено екскурсами про кліматичну кризу пізньоантичного малого льодовикового періоду і вибрані аспекти етнічної історії аварів та білих сербів.

Розвинуто концепцію В. Фрітце про активну участь Меровінгів у імміграції сербів до Ельбо-Заальського межиріччя та антиаварську спрямованість цієї акції. Натомість заперечено зумовленість відселення північних свевів та інших груп полабських германців з теренів на схід від Ельби і Заале наприкінці третьої чверті VI ст. франко-аварськими домовленостями чи тиском слов'ян, доведено помітну роль кліматичного чинника в цьому процесі. Автор доходить висновку, що перша група сербських колоністів прибула над Середню Ельбу і Заале з Північно-Західної Богемії за часів австралійського короля Теудеберта II, ймовірно, на запрошення знаменитої Брунгільди, отримавши статус федератів Франкської держави. Простежено зв'язок між успіхами сербської політики Меровінгів на сході Тюрингії у перші десятиліття VII ст. та заходами візантійського василевса Іраклія щодо поселення хорватів і сербів на Балканах. Показано, що подальше розширення ареалу Білої Сербії від 630-х рр. мало самочинний характер і відбувалося на тлі втрати Меровінгами контролю над Тюрингією.

Ключові слова: Біла Сербія, Полаб'я, Тюрингія, Франкське королівство, сорби, авари, Меровінги, Брунгільда Австралійська, Дерван, велике розселення слов'ян, пізньоантичний малий льодовиковий період.

Вступ. На сторінках знаменитого трактату візантійського імператора Константина VII Багрянородного «Про управління імперією» (середина X ст.) збереглася згадка про нехрещених «білих» сербів і їхній край, розташований по інший (північний) бік «Туркії» (Угорщини) [1, р. 47] поблизу «Франгії» (Східно-Франкського королівства)¹ і «Великої» (Білої) Хорватії², з якого за

¹ Під цим поняттям слід розуміти саме Східно-Франкське королівство, бо у XXX розділі «великим королем Франгії» названо Оттона [див.: 2, р. 142-143].

часів василевса Іраклія частина сербів мала б мігрувати на Балкани³. Подані у трактаті відомості про географічне положення Білої Сербії та Білої Хорватії заслуговують на увагу, адже, як зазначав Герард Лябуда, Константин Багрянородний міг почерпнути їх безпосередньо від посланців східно-франкського короля Оттона I, котрі відвідували Константинополь напередодні написання василевсом XXXI та XXXII розділів його твору, зокрема у 944 і 949 рр. [5, s. 206]. На століття раніший⁴ текст першої частини т. зв. «Баварського географа» також фіксує безпосередньо за східним кордоном Франкської імперії «регіон, що зветься Сорби»⁵, а ще кілька десятиліть до того автор однієї з редакцій офіційної хроніки Каролінгів – т. зв. «Ейнгардових анналів» під 780 р. занотував інформацію про слов'ян-сербів з Ельбо-

² Про сусідство білих хорватів з білими сербами згадано також у попередньому, 31-му розділі трактату [див.: 2, р. 146-147].

³ «*Ἰστέον, ὅτι οἱ Σερβλοὶ ἀπὸ τῶν ἀβαρτίστων Σέρβλων, τῶν καὶ ἀσπρων ἐπονομαζομένων, κατάγονται, τῶν τῆς Τουρκίας ἐκεῖθεν κατοικούντων εἰς τὸν παρ' αὐτοῖς Βοῖκι (Βόικι) τόπον ἐπονομαζόμενον, ἐν οἷς πλησιάζει καὶ ἡ Φραγγία, ὁμοίως καὶ ἡ μεγάλη Χρῶβατία, ἡ ἀβαρτίστος, ἡ καὶ ἀσπρη προσαγορευομένη ἐκεῖσε τοῖνον (οὖν) καὶ οὗτοι οἱ Σερβλοὶ τὸ ἀπ' ἀρχῆς κατοικοῦν. Δυο δὲ ἀδελφῶν τὴν ἀρχὴν τῆς Σερβλίας ἐκ τοῦ πατρὸς διαδεξαμένων, ὁ εἰς αὐτῶν τὸ τοῦ λαοῦ ἀναλαβομενος ἤμισυ, εἰς Ηρακλειον, τὸν βασιλεῖα Ρωμαιοῦν, προσέρουγεν, ὃν καὶ προσδεξαμενος ὁ αὐτὸς Ηρακλειος βασιλευς...* [Слід знати, що серби походять від неохрещених сербів, що звуться також білими, що живуть за Туркією, у місці, яке вони самі називають Боіки, де їм сусідить і Франгія, подібно і велика Хорватія, неохрещена, що зветься також Білою; там, отже і ці серби віддавна жили. Коли ж двоє братів отримали від батька владу над Сербією, один з них, взявши з собою половину народу (військоополчення), попросив притулку в ромейського імператора Іраклія, й прийнявши його імператор Іраклій...]» (цит. за виданнями: [2, р. 152-153; 3, р. 28; 4, с. 140-141]; переклад автора узгоджено з напрацюваннями у наведених вище позиціях). Словосполучення «*Βοῖκι τόπος*», за словами Г. Лябуди, є калькою від німецької назви «*Voiohaemum*» («*heim* [**haima*]) = *τόπος*) [див.: 5, s. 206]. Викривлену форму слова «Богемія» у цьому топонімі бачили й Гінц Шустер-Шевць [6, s. 280] та Олександр Майоров [7, с. 46]. Іншу точку зору мали Павел Шафарик, Генрі Говорт та Михайло Худаш, котрі, наголошуючи на неможливості утворення візантійським автором чи його німецьким інформатором слов'янської плюрално-демінітивної форми на «-кі», пов'язували назву «*Βοῖκι*» з українськими бойками [див.: 8, s. 260; 9, р. 326; 10, с. 306]. Втім, навіть остання думка повністю не виключає розташування Білої Сербії поблизу Богемії, адже балканські серби могли зберегти пам'ять про давнішу міграцію: з українських земель на захід, а Константин Багрянородний – невдало узгодити цю інформацію з даними інших джерел. Крім цього, з огляду на згадку річок Буг і Стир у т. зв. «Празькому привілеї 1086 р.» [11, р. 516-517] (низка дослідників вважає, що окреслені у документі географічні межі Празької єпархії відображають територію держави чеського князя Болеслава I Жорстокого (935–972 рр.) [див.: 12, s. 114-116, 295; 13, с. 26; 14, с. 105; 15, с. 79; 16, с. 112]), слід враховувати можливість походження назви самих бойків від гіпотетичної слов'янізованої форми топоніму «Богемія».

⁴ Більш докладно про датування джерела див.: [17, с. 108-109; 18, с. 47-48; 19, s. 326-342].

⁵ «*... (8) Juxta illos regio, que vocatur Sorbi, in qua regione plures sunt quae habent civitate L... (13)... Istae sunt regiones quae terminant in finibus nostris.* [(8) Поряд з ними область, що зветься Сорби, у якій області (що у ній) численні є, що мають 50 жуп... (13)... Це – області, які межують із нашими землями.]» [цит. за: 20, с. 50; 21].

Заальського межиріччя⁶. Присутність сербів у цьому районі засвідчує й написаний у 880-х рр. вступ до «Орозія короля Альфреда», де сурбів названо північними сусідами далеминців-гломаців⁷, у свою чергу злокалізованих згодом Тітмарем Мерзебурзьким між середньою течією Ельби і р. Кемніц [26, р. 6].

У «Життеписі Карла Великого» (початок IX ст.) Ейнгард зазначив, що р. Заале розділяла тюрингів і сорабів⁸, а отже, по ній проходила межа Каролінзьких володінь [28, р. 431; 29, s. 170]. Зважаючи на те, що Білу Хорватію в історіографії прийнято розміщувати довкола Судетських гір: над Верхньою Ельбою у Північно-Східній Богемії та над Верхнім Одером [30, р. 208; 31, s. 193, 223; 32, s. 79; 13, с. 31; 16, с. 114; 33, s. 140, 139; 12, s. 115; 34, s. 60; 35, s. 50], сказане вище дозволяє доволі впевнено пов'язати усю низку свідчень західноєвропейських наративних та актових джерел VII–XII ст. про сорабів-сорбів на схід від р. Заале з білим сербами Константина Багрянородного і відтак говорити про існування у цей час між Заале, Ельбою і Рудними горами слов'янського краю – Білої Сербії [див.: 36, р. 27]. Особливості археологічних знахідок та ономастики з прилеглих теренів дають можливість навіть дещо розширити її етнокультурний ареал вздовж правого берега Ельби вниз за течією до Нижньої Гаволи на півночі [37, s. 24-25; 38, s. 210, 213; 39, s. 146; 40, р. 109-110] й на межиріччя Ільму та Заале на південному заході, а також вказують на його точкове проникнення вглиб Тюрингії: до р. Гери й околиць Ерфурту [41, s. 19, 21, 22, 24, 25, 32].

Втім, ще в перші десятиліття VI ст. етнополітична картина у цьому регіоні була зовсім іншою. Басейн р. Заале з долинами річок Унструту, Гери, Ільму та Білого Ельстеру становив територіальне ядро Тюринзького королівства [41, s. 10; 42, s. 345; 28, р. 425], основу населення якого складали германські племена «гермундурів» (властивих тюрингів)⁹ англів і варнів [44, s. 120-121]. Землі цього політичного утворення на сході простягалися щонайменше до Середньої Ельби в районі Дрездену, охоплюючи Ельбо-Заальське межиріччя, а сфера тюринзького впливу сягала пізнішої Старої марки, р. Гаволи та околиць сучасного Берліну на півночі й Нижнього Рейну,

⁶ «...*Interea regi adlatum est, quod Sorabi Sclavi, qui campos inter Albim et Salam interiacentes incolunt, in fines Thuringorum ac Saxonum, qui eis erant contermini, praedandi causa fuissent ingressi...* [...] Тим часом король був поінформований, що серби-слов'яни, що заселяють долини (рівнини) між Ельбою і Заале, вторглися з метою грабунку в тюринзькі та саксонські порубіжжя, з якими вони межували...» [22, р. 61].

⁷ «...*be norþan Dalamentsan sindon Surpe...*» [23, р. 16; 24, s. 60-61; 25, s. 58].

⁸ «...*Salam fluvium, qui Thuringos et Sorabos dividit...*» [27, сар. 15, р. 84-85].

⁹ У давнішій історіографії відомих за пізньоантичними джерелами гермундурів було прийнято ототожнювати з ранньосередньовічними тюрингами, однак нещодавні дослідження Матіаса Шпрінгера заперечили генетичний зв'язок між етнонімами та самими етносами [див.: 43, s. 135-170].

Середнього Майну і Дунаю на заході та півдні [41, s. 10; 44, s. 121; 42, s. 341, 345; 28, p. 425].

Етнічна і політична слов'янська розлогого ареалу в межах території колишнього Тюринзького королівства, яка супроводжувала генезу Білої Сербії, є інтегральною складовою низки наукових проблем центрально-східноєвропейської історії у ранньому середньовіччі. Зокрема, студії над обраною проблематикою мають значення з точки зору більш комплексного осмислення передумов, чинників та перебігу процесу великого розселення слов'ян (а), можуть пролити додаткове світло на слов'яно-аварські стосунки напередодні виникнення «держави Само» (б), здатні збагатити дотеперішні уявлення про політичні практики й етнокультурні процеси на пограниччі т. зв. «варварських» королівств і сприяти проведенню аналогій з синхронною ситуацією на ромейському лімесі (в), а також є винятково важливими для адекватного розуміння Каролінзької інтерпретації політико-правового становища Ельбо-Заальського межиріччя та долини Середньої Ельби, статусу наявного там слов'янського населення, як і загалом франкської політики щодо цього регіону в наступні століття (г).

Від часів Карла Мюлленгофа (1818–1884 рр.) та Яна Пейскера (1851–1933 рр.) в історіографії було прийнято пов'язувати появу слов'ян між Одером, Ельбою, Заале і Балтійським морем з експансією аварів. Висунуте наприкінці XIX ст. К. Мюлленгофом і розбудоване на зламі 70-х–80-х рр. XX ст. Лотарем Дралле пояснення зміни етнічного обличчя цієї частини Центрально-Східної Європи у другій половині VI ст. передбачало існування гіпотетичної аваро-франко-лангобардської домовленості, укладеної після перемоги кагана Баяна над австразійським королем Сігбертом I у 566 р., на виконання якої останній мав би відселити германські народи зі східної частини опанованого франками кілька десятиліть перед тим Тюринзького королівства на захід від Ельби і Заале, звільняючи їхні землі для підвладних аварам слов'ян [45, s. 103; 46, s. 35-36, 39]. На сторінках монументальної «Кембриджської історії середніх віків» Я. Пейскер стверджував, що каган у цей час відповідно до власних інтересів розселив окремі групи слов'ян з майже невичерпного резервуару на північ від Карпатських гір по усій Центрально-Східній Європі аж до Балтійського моря, формуючи з них бар'єр від германців [47, p. 436-437; див. також: 48, s. 6-7]. Тезу про прибуття слов'ян на Ельбу в союзі з аварами поділяли Е. О. Шульце, В. Френцель, А. Ліпер [49, p. 121] та ін. [див.: 50, s. 300; 5, s. 161-163].

Натомість принципово відмінне бачення політичної ситуації на схід від Заале з послідовною критикою концепції К. Мюлленгофа запропонував Вольфганг Фрітце. За оцінкою вченого, прихід сербів до Ельбо-Заальського межиріччя не те що не був ініційований аварами, але радше був спрямований проти них і відбувався під опікою та за заохоченням франкського короля,

котрий у такий спосіб прагнув захистити східний кордон своєї держави від набігів кочівників [51, s. 513, 542, 545].

Герард Лябуда і Генрик Ловмянський полемізували головно з Я. Пейскером, гостро заперечуючи визначальну роль аварів у слов'янських міграціях на захід [5, s. 163-164; 50, s. 300], а також відкидали будь-який зв'язок другого аварського походу на франків 566 р. з дегерманізацією східних районів Тюринзького королівства [5, s. 269], вбачаючи в останній реалізацію інтересів самих Меровінгів [50, s. 333-334]. З іншого боку, польські дослідники практично погодилися з думкою, що після поразки Сігіберта I у 566 р. терени на схід від Ельби разом зі слов'янським населенням цієї частини Європи перебували у сфері політичного впливу аварів [50, s. 382; 5, s. 166-167, 341]. Щоправда, у випадку білих сербів такий стан справ, з точки зору Г. Ловмянського, мав би тривати не так довго, адже утвердження політичних позицій слов'ян в ареалі пізнішої сербської етнічної території між Заале і Ельбою невдовзі після 595 р., за його словами, без сумніву, відбулося вже за згодою Меровінгів [50, s. 133]. З поглядами В. Фрітце багато в чому співзвучні тези Єжи Стшельчика, котрий лише додатково наголошує на суб'єктності самих слов'ян у цьому процесі [29, s. 156; 52, s. 120].

У світлі концепції В. Фрітце виникає потреба більш докладного розгляду історії франко-сербських контактів у Тюрингії. Завдяки дослідженням, проведеним на межі історії та природничих дисциплін впродовж останнього десятиліття, нині створені додаткові можливості для аналізу демографічних процесів у Європі VI–VII ст., що може пролити світло на частину нез'ясованих питань і заповнити прогалини раніших наукових гіпотез. У поєднанні з суперечливістю наявного дискурсу і лише фрагментарною представленістю обраної тематики в українській історіографії це обумовлює *актуальність* її нового комплексного розгляду.

Завдання даної статті полягають у висвітленні Меровінзької політики щодо теренів колишнього Тюринзького королівства (а), аналізі характеру та динаміки франко-слов'янських стосунків у регіоні від кінця VI до початку VIII ст. (б), вивченні франкського впливу на етнічні й політичні процеси, що супроводжували виникнення Білої Сербії, та оцінці його значення у порівнянні з іншими чинниками (в).

У міжвоєнний період слов'янській політиці Меровінгів була присвячена дисертаційна праця В. Кармесіна [див.: 29, s. 155]. Згодом франко-слов'янські взаємини доби Меровінгів стали предметом ґрунтовних студій В. Фрітце [51; 53, s. 73-108]. Нещодавно з'явилася також наукова розвідка Маттіаса Гардта про Меровінзьку політику на сході від Рейну і стосунки з аварами та слов'янами [28]. Серед польських дослідників політичне тло ранньої історії слов'ян у басейні Середньої Ельби найбільш комплексно розкрив Є. Стшельчик [29; 54], а у ширшому західнослов'янському контексті першочергове значення зберігає монографія Г. Лябуди [5, s. 262-284, 332-341].

В українській історіографії вивчення цієї проблематики започаткував ще Мирон Кордуба [55]. На початку ХХІ ст., висвітлюючи міграцію слов'янських етнічних масивів до Полаб'я, окремих її аспектів торкалися Леонтій Войтович [13] та Микола Рудь [56].

I. Меровінги, авари і кліматична криза: передумови виникнення Білої Сербії

Про швидку загибель Тюринзького королівства довідуємося з «Історії франків» Григорія Турського. Тюринги мали трьох королів – братів Бадеріха, Герменефреда і Бертахара. Герменефред спершу вбив Бертахара, а тоді пообіцяв франкському володарю в Австразії Теудоріху I половину Тюринзького королівства за допомогу в боротьбі проти Бадеріха і у союзі з франками переміг. Бадеріх загинув на полі бою, проте Герменефред так і не дотримав слова, даного Теудоріху, і залишив усю Тюрингію собі [57, III, § 4, р. 99-100; 58, с. 62-63]. Відтак Теудоріх, заручившись підтримкою брата – суассонського короля Нейстрії Хлотаря, виступив проти Герменефреда. У 531 р. франки розгромили тюринзьке військо на р. Унструт і завоювали королівство [57, III, § 7, р. 103-104; 58, с. 64-65; 59, с. 80]. Через певний час Теудоріх запросив Герменефреда на перемовини до Цюльпіха на Нижньому Рейні, де колишнього тюринзького короля зіштовхнули з високої стіни (534 р.) [57, III, § 8, р. 106; 58, с. 66; 28, р. 425].

Варто зазначити, що описані події відбувалися на тлі більш тривалого напруження у франко-тюринзьких стосунках, зумовленого матримоніальними зв'язками Герменефреда з правлячою династією Королівства остготів¹⁰ і входженням Тюрингії до антифранкської коаліції остготського короля Теодоріха Великого у 507 / 510 рр. [60, s. 65; 42, s. 336]. Втрата тюринзького союзника стала настільки критичною для остготських позицій над правим берегом Верхнього Дунаю, що вже у 537 р. король Вітігес був змушений поступитися цими землями франкам [5, s. 268; 28, р. 425].

Більшу частину території між Дунаєм і Альпами Теудоберт I надав в управління родині Агілольфінгів, що первинно мали володіння на південно-західних, вестготських окраїнах, а згодом – в австразійсько-бургундській частині Франкського королівства [28, р. 426; див. також: 44, s. 119]. Очоливши політичне утворення, відоме згодом як Баварське герцогство, Агілольфінги зуміли консолідувати в єдиний народ наявні на околицях Регенсбургу та Аугсбургу романські й нероманські групи, інтегрувавши їх за етновизначальної участі богемських германців («баварів») [28, р. 426; 44, s. 117-118]¹¹. Терени на північ від р. Унструт Меровінги дозволили опанувати саксам [44, s. 121;

¹⁰ Герменефредова дружина Амалаберта була племінницею Теодоріха Великого [див.: 42, s. 336].

¹¹ Про богемське походження баварів див.: [61, s. 25; 51, s. 543; 36, р. 32].

50, s. 330-331]. Решта Тюрингії включно з Ельбо-Заальським межиріччям була інкорпорована безпосередньо до Франкської держави [5, s. 268].

У другій половині VI ст. труднощі у Меровінзькому контролі над Тюрингією виникали головно через поширення відцентрових тенденцій з периферійних районів колишнього королівства на півночі та сході. Так, зокрема, при переході влади у Реймсі (Австразія) до короля Суассону Хлотаря I після бездітної смерті 20-річного внука Теудоріха I Теодовальда у 555 р., сакси з-над р. Унструт підняли повстання, яке підтримали й самі тюринги [60, s. 180; 42, s. 347]. Хлотар I зумів придушити цей виступ [57, IV, § 10, p. 141; 58, с. 86]¹² і наклав на саксів обов'язок щорічного постачання п'ятиста корів у якості данини [62, IV, § 74, p. 158; 63, с. 228; 64, с. 110]. У 595 р. з-під Меровінзького контролю вийшли вже германські варни, що мешкали на схід від р. Заале [44, s. 121]. Хлотаревий внук і спадкоємець в Австразії Хільдеберт II здійснив проти них успішний похід і, за словами хроніста, настільки винищив повсталих, що з усього народу лише небагатьом вдалося вціліти [62, IV, § 15, p. 127; 63, с. 192].

Що ж до саксів з-над р. Унструт, то у 568 р. 20 тис. з-поміж них разом зі своїми жінками і дітьми вирушили з лангобардами до Італії [65, II, § 6, p. 75-76; 66, p. 61]. Перед 572 / 574 р. [67, s. 19] колишні землі цих саксів у Тюрингії були надані північним свевам – нащадкам Тацитових семнонів з басейну Гаволи [45, s. 103; 68, s. 225; 50, s. 333, 337; 46, s. 36; 67, s. 19, 208] та «іншим народам» [65, II, § 6, p. 76; 66, p. 61; 57, V, § 15, p. 213; 58, с. 127], яких Л. Дралле небезпідставно ідентифікує з меншими германськими групами долини Середньої Ельби з району сучасного Дрездену, Різи та Штрели [46, s. 36]. Частина дослідників вбачала у цій акції виконання королем Австразії умов гіпотетичного франко-аварського договору 567 р. [45, s. 103; 68, s. 225], або ж вважала цей крок складовою планів самих Меровінгів щодо інтеграції германських народів Полаб'я до Франкської держави [50, s. 330, 333-334]. На думку Л. Гауптмана, північні свеви були змушені залишити долину Гаволи через міграцію слов'ян [див.: 50, s. 334], але нині відомо, що останні з'явилися у Північному Полаб'ї не раніше VII ст. [67, s. 209; 69, p. 203; 70, p. 157]. Аллен Ліппер і Марек Дулініч надавали визначального значення аварській загрозі [49, p. 121; 67, s. 19], однак на захід від Ельби вона була не набагато меншою.

У світлі нещодавніх досліджень з історії клімату адекватне розуміння етнополітичних процесів другої третини VI ст. у північній частині Євразії виглядає неможливим без врахування змін у навколишньому середовищі. Розповідаючи про події 536 р. у творі «Про війну з вандалами», придворний історик імператора Юстиніана Прокопій Кесарійський занотував рідкісну

¹² Наступного року короля повідомили, що сакси повстають вдруге і відмовляються сплачувати данину, однак під загрозою наближення франкського війська самі вони всіляко спростовували цю інформацію [див.: 57, IV, § 14, p. 145-146; 58, с. 89)].

природну аномалію: «впродовж усього року Сонце світило як Місяць, без променів, неначе воно втрачало свою силу, переставши чисто і яскраво сяяти, як раніше. Відколи це почалось, серед людей не припинялася ані війна, ані чума, ані будь-яке інше смертоносне лихо.»¹³ Те саме явище описав також церковний історик Іоан Ефеський, зазначаючи, що Сонце щодня світило близько чотирьох годин, і навіть це світло було лише слабкою тінню, фрукти не дозрівали, а вино мало смак кислого винограду [73, р. 32]. Нині завдяки інформації, отриманій з крижаних кернів Гренландії, відомо, що причиною кліматичної катастрофи 536 р. стало масштабне виверження вулкану у високих чи середніх широтах північної півкулі, яке відбулося на початку березня, супроводжувалося потужним викидом сполук сірки у стратосферу [74, р. 232; 75, р. 402] і призвело до формування тут гігантської хмари сульфатного аерозолю, яка частково заблокувала проникнення сонячного світла на поверхню Землі на 12–18 місяців [75, р. 404].

Після певної стабілізації наприкінці 530-х рр. кліматична ситуація знову гостро погіршала у 540–541 рр. [73, р. 31] через інший вулкан, який цього разу прокинувся десь у тропічній зоні [75, р. 404-406]. У 547 р. відбулося третє, щоправда, менш потужне виверження [74, р. 232]. Наклавшись на т. зв. «холодну добу темних віків» – період низької сонячної активності у 400–765 рр., пік якого припав саме на VII ст. [76, р. 1606; 74, р. 232], унікальна послідовність вулканічних вивержень спричинила безпрецедентне тривале похолодання [74, р. 232]. У 2016 р. група дослідників на чолі з Ульфом Бюнтгеном запропонувала окреслювати цю фазу холодної доби темних віків поняттям «пізньоантичного малого льодовикового періоду» і хронологічно визначила його в інтервалі між 536-м і приблизно 660-м рр. [74, р. 231, 233].

Співставлення дендроданих з північної півкулі показує, що 536 р. був тут найхолоднішим роком, а 536–545 рр. – найхолоднішим десятиліттям за останні дві тисячі років [75, р. 402]. Писемні джерела від Ірландії до Китаю фіксують у цей час гостру нестачу їжі [75, р. 408; 73, р. 32]. Як занотовано у збірці папських біографій «*Liber pontificalis*», за часів папи Сільверія (536–537 рр.) «цілий світ» був охоплений спустошливим голодом, через який у Лігурії жінки їли власних синів [77, р. 145-146]. Особливо серйозні й довготривалі наслідки спіткали Північну Європу і Балтійський регіон, де землеробським спільнотам довелося пережити цілу серію неврожайних років впродовж одного десятиліття [75, р. 410]. Відповідно до результатів моделювання кліматичної ситуації пізньоантичного малого льодовикового періоду, проведеного Метью

¹³ «καὶ τέρας ἐν τῷδε τῷ ἔτει ζυγηθένθι γενέσθαι δεινότατον. ὁ γὰρ ἥλιος ἀκτίων χωρὶς τὴν αἴγλην, ὡσπερ ἡ σελήνη, ἐς τοῦτον δὴ τὸν ἐνιαυτὸν ἅπαντα ἠφίει, ἐκλείποντί τε ἐπὶ πλείστον ἐφόκει, τὴν ἀμαρυγὴν τὴν αὐτοῦ οὐ καθαρὰν οὐδὲ ἤπερ εἰώθει ποιοῦμενος. ἐξ οὗ τε ζυμβῆναι τοῦτο τετύχηκεν, οὔτε πόλεμος οὔτε λοιμὸς οὔτε τι ἄλλο ἐς θάνατον φέρον τοὺς ἀνθρώπους ἀπέλιπε.» [цит. за: 71, р. 328-329; пер. за: 72, с. 174].

Тугі та ін. дослідниками, щорічна кількість днів, придатних для росту зернових культур, станом на 536 р. зменшилася тут на 20–30% [75, р. 409].

Підсумовуючи результати років похолодання, неврожаю і голоду на півдні Скандинавського п-ова, островах Данського архіпелагу, о-вах Готланд та Еланд, у Ютландії й Прибалтиці естонський археолог Андреас Тваурі говорить про повсюдно засвідчену покинутими поселеннями, залісненими полями і зменшенням кількості цвинтарів та поховань демографічну катастрофу, яка призвела до розриву торгових мереж, втрати ремісничих традицій, трансформації релігійного світогляду і політичних відносин [73, р. 37, 40, 48; див. також: 78, р. 432-440]. За оцінкою Бу Граслунда та Ніла Прайса, населення Скандинавії у цей час могло скоротитися на 50% [78, р. 433; 73, р. 37]. Водночас в окремих районах Південної Норвегії кількість поховальних пам'яток після середини VI ст. зменшилася навіть на 90–95% [79, р. 426], у шведському Уппланді кількість поселень впродовж VI ст. впала на 75% [78, р. 432], а на теренах сучасної Естонії демографічні показники повернулися до попереднього рівня лише наприкінці IX ст. [73, р. 37-39].

Зафіксована на основі пілкових діаграм короткотривала відсутність слідів людської діяльності в районі польських Стонжків на північ від Бидгощі у середині VI ст. після безперервного антропогенного впливу впродовж трьох тисяч років [73, р. 36] вказує на те, що негативний вплив кліматичних змін пізньоантичного малого льодовикового періоду на господарський потенціал природного середовища на південь від Балтійського моря був не набагато менш драматичним ніж у Скандинавії чи Прибалтиці. Відмінність полягала лише в тому, що після відтоку основної маси германського населення наприкінці IV – на початку VI ст. [67, s. 207, 208] майбутні лехітські землі вже до кліматичної катастрофи 536 р. залишалися відносно слабко заселеними [28, р. 425]. Як видно з напрацьованої М. Тугі, К. Крюгер, М. Сіглем, Ф. Стордалем та Г. Свенсенем мапи, у 536–545 рр. наслідки похолодання для землеробства у більшій частині Центрально-Східної Європи включно з Полаб'ям, хоч і були дещо меншими ніж у Скандинавії та Прибалтиці, проте приблизно відповідали рівню Шлезвігу-Гольштейну і Північної Фризії [75, р. 409, fig. 5b], де у VI ст. також спостерігалася раптова втрата населення [73, р. 40].

Крім цього слід зауважити, що пізньоантичний малий льодовиковий період характеризувався не лише повсюдним зниженням середньої температури повітря, але й дуже нерівномірним розподілом опадів, в результаті якого у другій половині VI ст. окремі регіони сучасної Франції, Італії та Німеччини включно з теренами пізньої Бранденбургії періодично потерпали від сильних дощів і повеней в той час, як у Східному Середземномор'ї, центральноазійських степах, Китаї та Тибетському нагір'ї склалися дуже посушливі умови [80, р. 196-200; 76, р. 1600]. Як зазначають Б. Граслунд та Н. Прайс, через зростання кількості опадів та вологості на теренах Швеції у цей час спостерігалася підвищення рівня ґрунтових вод, надмірне зволоження боліт,

вихід з берегів річок і озер [78, р. 438]. Враховуючи ймовірні втрати від підтоплень, які на низовинних, подекуди болотистих ландшафтах басейну р. Гаволи накладалися на зумовлене похолоданням скорочення щорічної кількості днів, коли можна було ефективно вести сільське господарство, цілком зрозумілим виглядає бажання північних свевів переселитися на покинуті частиною тюринзьких саксів терени пізнішого Швабенгау – більш віддаленої від балтійського епіцентру кліматичної кризи височинної місцевості на північному сході гірського масиву Гарц.

Негативні наслідки пізньоантичного малого льодовикового періоду, вочевидь, не оминули й демографію пізнішого ареалу Білої Сербії. З аналізу розповіді візантійського історика Менандра Протектора про перебіг аваро-франкського конфлікту 566 р. В. Фрітце, зокрема, висновує, що театр воєнних дій у долині Середньої Ельби був занадто рідко заселеним, щоб під час кампанії забезпечити кочівників належною кількістю продовольства [51, s. 532]. Напавши на Тюрингію, розгромивши численне франкське військо і захопивши в полон короля Австразії Сігіберта I (сина Хлотаря I, батька Хільдебєрта II і чоловіка Брунгільди), каган Баян був змушений вести з ним переговори, укласти рівноправну угоду про мир до кінця життя і після обміну коштовними дарами відпустити [57, IV, § 29, р. 161-162; 58, с. 97; 51, s. 531-532], пообіцявши в межах трьох днів покинути франкські володіння в обмін на харчі для змореного голодом аварського війська [81, с. 295-296].

Як свідчать нещодавні дослідження генетичного матеріалу VII ст. з Паннонії, впродовж кількох перших поколінь соціальна верхівка аварського суспільства становила тут доволі замкнуту ендогамну культурно й антропологічно гомогенну спільноту споріднених з сучасними уйгурами і бурятами вихідців зі східної частини Центральної Азії [82, р. 9-10]. Такі дані підтверджують загальноприйнятту в історіографії від часів Жозефа де Гінья гіпотезу про походження аварів-варгонітів (вар-гуннів) з середовища алтайських племен на китайському кордоні, провідну роль серед яких у V ст. н. е. відігравав народ рурань («жуань-жуань») [5, s. 149; 83, р. 41]. Ще у другій чверті VI ст. їхній каган Анагуй панував над монгольськими степами, околицями Тянь-Шаню і Алтайських гір, контролюючи торгові шляхи Таримського басейну, що єднали Китай з Персією [83, р. 33], проте у 552–555 рр. на тлі кліматичної кризи пізньоантичного малого льодовикового періоду [74, р. 234] рурані зазнали поразки від своїх колишніх тюркських підданих [83, р. 36]. Бл. 20-ти тисяч «аварів» були змушені втікати на захід, і у 557 / 558 рр. вони вперше з'явилися на північ від Кавказу [51, s. 510], звідки за посередництва аланського правителя Сарозія запропонували свої послуги Візантії [81, с. 275, 277-278; 5, s. 150; 83, р. 47].

Імператор Юстиніан погодився сплачувати аварам щорічну данину в обмін на оборону Дунайського лімесу [81, с. 282]. Почергово здолавши залів, савірів, утігурів, барсельтів та антів [81, с. 282; 5, s. 151; 84, s. 47] авари на чолі з

каганом Баяном певний час (від 562 / 563 р.) перебували над Нижнім Дунаєм [61, s. 28; 5, s. 167; 83, p. 50], а тоді, невдовзі після розриву стосунків з новим імператором Юстином II у 565 р. [83, p. 58-59; 81, с. 292-294; 84, s. 48], заволоділи землями гепідів над Тисою і в Трансильванії, здолавши їх у союзі з лангобардами (567 р.) [51, s. 512]. Через рік азійським кочівникам відійшли й паннонські землі самих лангобардів, що включали Моравію, Нижню Австрію, Штирію і Каринтію [5, s. 157]. У Світлий понеділок 2 квітня 568 р. лангобардський король Альбоїн вирушив зі своїм народом до Італії, попередньо уклавши з каганом Баяном угоду, відповідно до якої впродовж наступних двохсот років [85, p. 644] авари були зобов'язані віддати лангобардам їхні паннонські землі в разі повернення з Італії [65, II, § 7, p. 76; 66, p. 62; 83, p. 61]. Останнього ніколи не трапилося, а авари надалі безальтернативно панували над Середнім Подунав'ям.

Стосовно другої половини VI ст. писемно засвідчені три аварські походи на безпосередньо підконтрольні Меровінгам землі. Як впливає з «Історії лангобардів» Павла Диякона, вони були спрямовані на Тюрингію [65, II, § 10, p. 78-79; IV, § 11, p. 120; 66, p. 67-68, 159] і кожного разу доля війни вирішувалася над Середньою Ельбою [51, s. 525; 50, s. 377]¹⁴. У 562 р. Сігіберт I переміг аварів у битві, а відтак уклав з каганом мир [57, IV, § 23, p. 155; 58, с. 94; 65, II, § 10, p. 78-79; 66, p. 67-68]. Другий аваро-франкський конфлікт, як було показано вище, попри програму битву вдалося залагодити дипломатичним шляхом. Коли після раптової смерті Хільдеберта II авари втретє напали на франків у 596 р., королева Брунгільда, котра на той момент була в Австразії регентом при своєму малолітньому внукові Теудеберті II, відкупилася від них грошовою контрибуцією [65, IV, § 11, p. 120; 66, p. 159; 5, s. 338; 59, с. 308].

Г. Лябуда пов'язував аварський похід 596 р. з на рік ранішою перемогою Хільдеберта II над германськими варнами, не виключаючи гіпотетичної антиавстразійської коаліції останніх зі слов'янами, котрі не маючи змоги самостійно зарадити франкському вторгненню до Ельбо-Заальського межиріччя у 595 р., мали би покликати на допомогу своїх союзників – аварів [5, s. 341, 269]. До такого припущення схилився і Френсіс Дворнік [36, p. 60]. Втім, більш надійне підґрунтя має пояснення В. Фрітце, котрий доводив зв'язок третього епізоду франко-аварської війни з політикою баварського герцога Тасілло I у долині р. Драви. Наприкінці VI ст. слов'янські групи під протекторатом аварів просувалися цими теренами на захід [51, s. 513], і між 589-м та 595-м рр. Тасілло здобув над ними перемогу [51, s. 537; 65, IV, § 7, p. 118; 66, p. 154]. Невдовзі баварський герцог

¹⁴ Іншу погляд висловлював Г. Лябуда, котрий, заперечуючи достовірність наведених Павлом Дияконом відомостей про локалізацію битви над Ельбою і походження цієї інформації з втраченої праці Секунда Трентського, стверджував, що зіткнення франків з аварами відбулося аж на Рейні [див.: 5, s. 154, 335-339].

спробував завдати слов'янам повторного удару, однак цього разу зазнав цілковитої поразки від аварів [65, IV, § 10, р. 120; 66, р. 158], що прийшли на поміч своїм підопічним [84, s. 24]. Тасілло I був ставлеником короля Австразії [65, IV, § 7, р. 118; 66, р. 154], і каган усвідомлював, що наступ на Драві цікавив насамперед франків [51, s. 538], котрі окрім потенційного плацдарму для походів на Аварський каганат прагнули також остаточного розриву в стосунках баварів з лангобардами¹⁵ – головними союзниками аварів [51, s. 538]. Таким чином, можна погодитись з тезою В. Фрітце, що авари, ідучи походом на Тюрингію у 596 р., переслідували оборонні мотиви, намагаючись захистити свої позиції на Драві від подальших посягань баварів [51, s. 536, 538].

Водночас кочівники прагнули відвернути Меровінгів від антиаварського союзу з ромеями. У 590-х рр. авари протистояли контрнаступу Візантії, яка від 582 р. стала їхнім головним супротивником [5, s. 169], і з року в рік були змушені захищатись від походів енергійного імператора Маврикія (582–602 рр.) [51, s. 538]. Як відомо з «Історії» Теофілакта Сімокатти, влітку-восени 595 р. «Теудеріх II» (Хільдеберт II) [51, s. 539] відправив до Константинополя посольство з метою обговорення війни з аварами і її фінансування. Маврикії прийняв пропозицію з ентузіазмом, погодився на союз, проте фінансувати воєнні дії франків відмовився [86, VI, § 3, р. 225; 87, VI, § 3: 6-8, с. 140-141; 59, с. 308]. Не бажаючи бути синхронно атакованим з боку Візантії та Австразії, каган вирішив завдати удару на випередження, продемонструвавши франкам вразливість їхніх власних позицій на випадок тривалого конфлікту. Можливість атакувати безпосередньо Меровінгів, уникнувши при цьому зіткнення з силами франкських союзників, відкривалася лише у Тюрингії, що й обумовило вибір цілі для походу 596 р., як і спрямованість раніших експедицій аварів у 560-х рр.

Для володарів Австразії вторгнення аварів у 596 р., очевидно, стало індикатором проблемності тюринзького кордону. Прикметно, що два з трьох відомих аварських походів на Тюрингію у другій половині VI ст. збіглися у часі з загостренням стосунків між австразійськими Меровінгами і їхніми нейстрійськими родичами. У 562 р., щойно Сіґіберт I розгромив аварів над Ельбою, йому довелося захищати свою вотчину від зазіхань рідного брата – короля Суассону Хільперика I, котрий, скориставшись нагодою, вже встиг захопити Реймс та інші ключові центри Австразії [57, IV, § 23, р. 155; 58, с. 94; 50, s. 376; 59, с. 106]. У 596 р. проти Брунгільди і її внуків Теудеріха II та Теудеберта II виступило військо нейстрійської королеви Фредегунди (вдови Хільперика I) і її сина Хлотаря II [62, IV, § 17, р. 127-128; 63, с. 193]. Організацію ефективної оборони від аварів на Ельбі ускладнював також внутрішній конфлікт Брунгільди з австразійською знаттю [51, s. 140; 59, с. 303-

¹⁵ Незадовго до аналізованих подій саме баваро-лангобардські зв'язки стали причиною дестронізації Тасіллового попередника – герцога Гарібальда I [див.: 51, s. 538].

305], який після вигнання старої королеви з Теудебертових володінь на початку VII ст. [60, s. 148-149] переріс у військове протистояння Австразії з Бургундією, де Брунгільда підмовила свого іншого внука Теудеріха II [60, s. 152] напасти на молодшого брата [62, IV, § 27, p. 131; 63, с. 197]¹⁶. Як впливає з тексту «Хроніки Фредегара», конфронтація між синами Хільдеберта II тривала близько семи років, аж поки у 612 р. Теудеріх II не завоював усю Австразію, почергово розбивши франкську і тюринзьку армії Теудеберта II у двох винятково кровопролитних битвах [62, IV, § 38, p. 139; 63, с. 205-206; 59, с. 364-365]. Навесні наступного 613 р. Теудеріх II виступив проти Хлотаря II, однак помер у Меці від дизентерії [62, IV, § 38-39, p. 140; 63, с. 207; 59, с. 367]. Остерігаючись третього регентства Брунгільди, австразійська та бургундська знать відтак перейшла на бік Хлотаря II, котрий, стративши Брунгільду і двох її правнуків, став одноосібним володарем Франкської держави [62, IV, § 40-42, p. 140-142; 63, с. 207-209; 59, с. 369-372].

Отож, зосереджені на життєво важливій для себе політиці стосовно сусідніх франкських королівств австразійські Меровінги між 596-м і 613-м рр. мали обмежені можливості для активних дій у Тюрингії і, за оцінкою Фрідріха Принца, були зацікавлені тут у помічниках, які б подібно до баварів на Дунаї гарантували їм безпеку від аварських набігів на східному кордоні [44, s. 121]. Однак проблема [51, s. 542] полягала в тому, що після десятиліть кліматичної кризи, добровільного виселення північних свевів, трьох аварських походів і розправи Хільдеберта II над германськими варнами у східній частині колишнього Тюринзького королівства станом на кінець VI ст. сформувалася ситуація політичного і демографічного вакууму. За таких умов у долині Середньої Ельби з'явилися білі серби.

II. Слов'янські федерати Меровінгів на Середній Ельбі

Аналіз фрагментів про походження Св. Людмили з агіографічних творів [88, s. 204; 89, s. 123] і «Чеської хроніки» Козьми Празького [90, p. 34] у поєднанні з подібністю поховального обряду та керамічної продукції білих сербів до пам'яток з ареалу пізніших богемських племен пшов'ян, лемузів, а, можливо, також і літомержичів та дечан [91, s. 63; 92, s. 168; 51, s. 523] вказує на те, що заселені сербами райони над Середньою Ельбою, Мульдою і Заале до IX ст. творили єдиний етнокультурний ареал з теренами на північному заході чеських земель [див.: 93, с. 130-131]. Скоріш за все, на зламі VI–VII ст. саме звідти частина білих сербів мігрувала вниз за течією р. Ельби, розпочавши колонізацію формально підконтрольної франкам території по інший бік Рудних гір. Тож відправною точкою розселення була Богемія [51, s. 523; 94, с. 142, 160; 56, с. 155; 95, s. 69; 41, s. 29], куди, за словами провідного чеського медієвіста

¹⁶ Нині, щоправда, Фредегарову інтерпретацію подій з оповіддю про вигнання Брунгільди з Австразії та пізнішу ініціацію нею конфлікту між синами Хільдеберта II частково піддає критиці Бруно Дюмезіль [див.: 59, с. 310-318].

Душана Тржештика, слов'яни у VI ст., без сумніву, прийшли з території сучасної України [61, s. 25-26].

Щодо більш точних координатів української прабатьківщини білих сербів, то Г. Лябуда злокалізував її разом з прабатьківщиною хорватів у т. зв. «Східній Малопольщі» [5, s. 219], тобто у Галичині, вбачаючи сліди сербського етноніму в «черв'янах» [18, с. 51, 64-65; 13, с. 27; 96, с. 60; 17, с. 118, 122] «Баварського географа» [5, s. 218]. Ця теза назагал не суперечить нещодавнім висновкам Томаша Ясінського, відповідно до яких слов'янська духовна і матеріальна культура мала сформуватися у лісостеповій зоні на північ від Чорного моря у III–IV ст. н. е. [97, s. 86-87]. Подібно і Л. Войтович згадує про сербське населення у басейні Дністра [13, с. 37]. На користь прикарпатського походження білих сербів, зокрема, промовляє факт, що зафіксований у «Баварському географі» етнонім одного з найбільших племен Верхнього Подністрів'я – сіттичів-житичів («*Sittici*») [18, с. 59] у формі «*Zitici*» виступає згодом на теренах Ельбо-Заальського межиріччя [98, с. 619] у документах Оттона I та Оттона II [99; 100, р. 221]. Також і слов'янська топоніміка з Центральної Німеччини, за словами Йоахіма Германа, сягає своїми витокami назв поселень «білих» (тобто карпатських) хорватів [101, с. 80]. Прикметно, що, на думку Г. Лябуди, у 20-х рр. VI ст. двома провідними слов'янськими племенами на чеських землях були хорвати на півночі та дуліби на півдні [5, s. 281]. З урахуванням сербів на північному заході регіону первинна племінна структура слов'янської Богемії повністю повторюватиме етнополітичну картину тогочасного Верхнього та Середнього Подністрів'я з Західним Побужжям, особливо, якщо пригадати свідчення «Повісті минулих літ» про дулібів на пізніших землях волинян¹⁷.

Слов'янська присутність в Українському Прикарпатті не викликає застережень щонайменше від середини V ст. н. е. [103, с. 72], хоча Володимир Баран, Денис Козак та Ярослав Онищук, вбачаючи тяглість між зубрицькою культурою, верхньодністровським варіантом черняхівської культури (пам'ятками типу Черепин-Теремці-Ріпнів) і місцевими празько-корчацькими пам'ятками, відносять появу слов'ян у західній частині Подільської височини навіть до I–II ст. н. е. [104, с. 82, 136-137, 194-198; 105, с. 218-219; 106, с. 16-17, 21; 107, с. 210, 215, 324]¹⁸ Л. Войтович датує період формування хорватського етносу III–V ст. н. е. [13, с. 37], О. Майоров – кінцем III–IV ст. н. е. [7, с. 179]. Обидва вчені локалізують цей процес у Східному Прикарпатті. Синхронно і на суміжних теренах мав відбуватися первинний етногенез сербів. Як зазначав Д. Козак, III та IV ст. н. е. були періодом найбільш активної взаємодії слов'янського та сарматського народів [105, с. 199]. Існування між річками Стрипа та Серет на Тернопільщині

¹⁷ «Дуліби живяху по Бугу, гдѣ ныне вельняне...» [102, с. 14].

¹⁸ Цю гіпотезу нині підтримує й російський історик Максим Жих [108, с. 25; 109, с. 93].

давнього степу «Панталіха», де, як припускає Я. Онищук, частина сарматів могла організувати собі кочовища [106, с. 19; 107, с. 237]¹⁹, може пояснити гіпотетичне включення іраномовного елемента при виникненні хорватського етносу, про яке свідчить його етнонім [див.: 13, с. 36; 110, с. 103; 111, с. 31-32; 36, р. 26], як і іраномовне походження згаданих Костянтином Тищенком назв частини пізніших білосербських племен у Південному Полаб'ї [112, с. 42].

Втім, навіть якщо прийняти точку зору Ліани Вакуленко, котра ідентифікує населення культури карпатських курганів (кінець II / середина III – перша чверть V ст.) [113, с. 146-148] не зі слов'янами-хорватами, але з германо-сарматським народом тайфалів [113, с. 218, 255], та Андрія Филипчука, котрий заперечує етногенетичну тяглість між пам'ятками типу Черепин-Теремці й празько-корчацькою культурою [114, с. 256-257, 260; 115, с. 822, 823, 824], то часового інтервалу між серединою V і другою третиною VI ст. однаково було б достатньо, щоб в Українському Прикарпатті сформувався необхідний для подальшої міграції демографічний потенціал.

На думку Г. Лябуди, слов'яни проникли на терени Чехії між 530-м і 540-м рр. [5, s. 161]. Кінець цього часового проміжку відповідає найбільш гострому періоду пізньоантичного малого льодовикового періоду. Вочевидь, саме кліматична криза призвела до того, що дуліби з верхів'їв Західного Бугу разом з подністровськими хорватами та сербами, переживши кілька холодних і неврожайних років поспіль, почали рухатись вздовж Карпат на захід, до Сілезії та звільненої маркоманами на початку VI ст. Богемії [5, s. 160]. Зважаючи на зумовлене хмарою вулканічного попелу загальне зниження середньої температури на 1–2 градуси [75, р. 407-408], наприкінці 530-х рр. природне середовище тут могло приблизно відповідати звичним для слов'ян умовам Прикарпаття з початку 530-х рр.

Полемізуючи з поширеним в українській археології уявленням про Прикарпаття як один з епіцентрів великого розселення слов'ян, А. Филипчук наводить аргумент порівняно низького ступеня господарського освоєння Подністров'я у V–VII ст., про яке свідчить винятково довге збереження «низовинної» топографії поселень [116, с. 54-55; 114, с. 256-257]. За словами дослідника, для усього ранньосередньовічного слов'янського ареалу притаманна єдина модель почергової колонізації ландшафтів: від перших надзаплавних терас великих та середніх рік до циркоподібних улоговин у зоні горбогір'я біля невеликих струмків та малих рік [116, с. 54-55; 115, с. 822]. Заселення останніх відбувається, коли первинна екологічна ніша вже зайнята і, відповідно, слугує індикатором «внутрішньої колонізації» та досягнення регіоном певного рівня демографічного розвитку [117, с. 98].

У Подністров'ї «височинна» група пам'яток з'являється лише від початку IX ст., тобто пізніше ніж у інших слов'янських регіонах на кшталт Моравії чи полабської Стодоранії [116, с. 55], що мало би вказувати на рідше заселення

¹⁹ Про археологічні свідчення сарматської присутності у регіоні див.: 107, с. 235-240.

Українського Прикарпаття впродовж попередніх століть. За нормальних умов, якби поштовх до еміграції дало перенаселення, чи, якби її причини лежали у суспільно-політичній площині, це, справді, виключало б Прикарпаття з переліку потенційних епіцентрів великого розселення слов'ян. Однак, беручи до уваги гостру кліматичну кризу, висновок має бути радше протилежним. У такій ситуації мігрувала не обмежена у перспективах на батьківщині меншість, а більшість, нерідко – основний масив населення, який через погодні трансформації втрачав уже наявні засоби до існування. Подекуди переселялося навіть ціле плем'я, як це трапилося зі згаданими вище північними свевами. Очевидно, у випадку сербів і дулібів частка мігрантів була вищою ніж серед хорватів, що в майбутньому дозволило останнім здомінувати усе Прикарпаття. Якщо врахувати, що лише через кілька десятиліть після мандрівки частини сербів, хорватів і дулібів до Богемії їхні прикарпатські та волинські родичі зазнали вторгнення аварів [50, s. 380-381; 28, p. 427], і чимало з них були переселені кочівниками на південь, за Карпати [13, с. 37, 39], то стає зрозуміло, чому слов'янам, котрі все ще залишилися після цього у Подністров'ї, довше ніж деінде вистачало земельних ресурсів «низовинних» ландшафтів. Таким чином, низькі демографічні показники регіону в VII–VIII ст., навпаки, маркують його як епіцентр розселення у VI ст.

Приблизно через 60–65 років після прибуття до Богемії білі серби розпочали колонізацію Ельбо-Заальського межиріччя. Заперечуючи аварський патронат над цим процесом, В. Фрітце наголошував на тому, що:

а) слов'янська імміграція до Західної Європи, Богемії та Моравії розпочалася ще до контакту з аварами [51, s. 515, 535-536], а богемські серби станом на 561 та 566 р. не були підданими аварів і потрапили у фокус їхньої політики лише після 568 р., коли кочівники оселилися над Тисою й Середнім Дунаєм, що виключає участь білих сербів у першому та другому поході аварів на франків [51, s. 532];

б) з розповіді Менандра Протектора про аваро-франкську війну 566 р. випливає, що каган Баян вважав короля Сігіберта володарем території, де відбувалася битва, тобто долини Середньої Ельби [51, s. 532, 525], і, навіть якщо початково планував там закріпитися, то остаточно від цього наміру відмовився, бо хроніст згадує про відведення аварського війська за межі франкських земель [51, s. 531]²⁰;

в) з перебігу аваро-франкської війни 595–596 рр., описаної Павлом Дияконом, видно, що авари не прагнули взяти Тюрингію на схід від р. Заале під свій політичний контроль, адже не скористалися слушною нагодою, коли після смерті Хільдеберта II королева Брунгільда не могла чинити їм ефективного спротиву і, задовільнившись грошовою контрибуцією, повернулися назад до своїх домівок [51, s. 541].

²⁰ Цит. з джерела та переклад див. у: [81, с. 296].

Німецький дослідник також звернув увагу на виявлену під час археологічних досліджень концентрацію ранньослов'янських кремаційних поховань кінця VI – початку VII ст. у межиріччі Нижньої Заале та Нижньої Мульди, що контрастує з випадковими знахідками синхронних могил аналогічного типу вище за течією р. Ельби, між гирлом р. Мульди і Рудними горами, які радше маркують міграційний шлях сербів з Богемії [51, s. 523]. Район межиріччя нижніх течій Заале і Мульди, де би власне й мала оселитися перша група сербських іммігрантів [51, s. 523], розташований поруч зі стабільно контрольованою Меровінгами частиною Тюрингії і водночас на значній віддалі від найближчого на той час слов'янського ареалу в Північно-Західній Богемії. Тож у разі, якби міграція відбувалася за ініціативою аварів і під їхньою опікою, така модель заселення Ельбо-Заальського межиріччя робила б нові оселі білих сербів у Тюрингії вкрай вразливими до нападів з франкського боку. І навпаки, це була б найбільш безпечна локація для розселення слов'ян під Меровінзьким патронатом у цілому регіоні.

Наведені вище аргументи супроти активної участі аварів у розселенні білих сербів можна доповнити ще одним, лінгвістичного характеру, а саме відсутністю у слов'ян Ельбо-Заальського межиріччя соціоніму «*kosezi*» / «*kasezi*» / «*kasazi*» (козаки) на означення вільних професійних воїнів. Цей термін алтайського походження добре відомий не лише на ранньомодерних українських землях, але й у середньовічній Каринтії, де, за словами Д. Тржештика, його вжиток сягає своїм корінням додержавного устрою [61, s. 65]²¹. Позаяк контакти з народами, яким притаманний вищий рівень соціальної стратифікації, нерідко залишають відбиток на соціонімах їхніх партнерів, це дозволяє вбачати у каринтському «*kasaz*» запозичення від аварського «*quazaq*» [61, s. 65]. Натомість на теренах Білої Сербії та сама категорія населення зберегла типово слов'янську назву «витязі» [див.: 36, р. 58], яка має індоевропейське походження. Німецькі джерела починаючи від «Хроніки» Тітмара Мерзебурзького [26, р. 230, 342, 424] фіксують її згодом у районі Мейсену в формі «*vethenici*», а відтак – «*witsessen*» / «*weiczessen*» [119, s. 27-28; 28, р. 63-65]. Це свідчить про помітно менший рівень взаємодії з тюркомовними кочівниками аніж у випадку каринтських слов'ян, предки яких впродовж певного часу перебували під аварським протекторатом [51, s. 513; 5, s. 174-176; 84, s. 24].

Сказане вище дозволяє солідаризуватися з поглядами В. Фрітце та Є. Стшельчика щодо негативної і опосередкованої ролі аварського чинника в розселенні білих сербів долиною Середньої Ельби, яке, можливо, справді мало характер втечі з-під аварського впливу [51, s. 544; 52, s. 120]. Інтенсивність останнього у Північно-Західній Богемії могла зрости після кампанії 595–596 рр., а водночас залишалася радше мінімальною по іншій бік Рудних гір. Назагал не позбавленим підстав виглядає також висновок В. Фрітце про те, що

²¹ Докладніше про політико-правовий статус каринтських «*kosezi*»-в див.: [118, s. 38-41].

поселення сербів східніше р. Заале відбувалося за запрошенням і під протекторатом франкського короля Австразії, котрий у такий спосіб прагнув захистити тюринзьке пограниччя від аварів [51, s. 513, 542, 545]. В кожному разі складно заперечувати тезу Г. Ловмянського щодо санкціонування політичного освоєння білими сербами приналежної Франкській державі території Ельбо-Заальського межиріччя самими Меровінгами [50, s. 333].

Перша згадка про білих сербів у «Хроніці Фредегара»²² відноситься до початку 630-х рр., проте, говорячи у ній про князя білих сербів Дервана, франкський хроніст зазначає, що попри слов'янське походження його народ віддавна «тяжів» [62, IV, § 68, р. 155] чи «належав» [51, s. 541; 64, с. 109] до Франкського королівства. Як слушно помітив Г. Ловмянський, суб'єктом стосунків з франками тут виступає не князь, а білі серби загалом, хоча на бік очолюваної Само слов'янської «держави», що виникла на теренах Моравії та Нижньої Австрії [5, s. 290], Чехії [64, с. 61, 64] чи Південно-Західної Словаччини [61, s. 38] в ході антиаварського повстання у 620-х рр., за франкським хроністом, переходить саме Дерван [50, s. 333]. Враховуючи доведену хибність тези Любора Нідерле, що Дерван був лише одним з-поміж багатьох білосербських князів [50, s. 335], польський історик дійшов висновку, що відносини залежності між білими сербами і Франкським королівством мали встановитися ще до Дервана, проте, очевидно, після 595 року, коли були розгромлені германські варни [50, s. 333]. Крім того, позаяк автор «Хроніки Фредегара» писав про період правління короля Дагоберта I, слово «віддавна», поза сумнівом, вказує на час перед об'єднанням Франкської держави батьком Дагоберта I, Хлотарем II, (613 р.), коли австразійський трон ще належав іншій гілці династії Меровінгів – нащадкам Сігіберта I, а не Хільперика I. Володарювання малолітнього Сігіберта III (613 р.) і його батька Теудеріха II (612–613 рр.) тривало тут занадто коротко для організації розселення білих сербів у східній частині колишнього Тюринзького королівства. Тож останнє, скоріш за все, відбулося у проміжку між третім франкським походом аварів (595 / 596 р.) і 612 р., що відповідає хронології правління Теудеберта II (595–612 рр.)

Ймовірно, запрошення білих сербів було пов'язане з контекстом протистояння Теудеберта II з Теудеріхом II і Брунгільдою (605–612 рр.) [62, IV, § 27, р. 131; § 35, р. 134; § 37-38, р. 138-140; 63, с. 197, 200, 204-207] або ж з черговим витком конфлікту Брунгільди з Фредегундою та її сином Хлотарем II (596–597 рр.) [62, IV, § 17, р. 127-128; 63, с. 193], коли військово-

²² «...etiam et Dervanus dux gente Surbiorum, que ex genere Sclavinorum erant et ad regnum Francorum iam olem aspecerant, se ad regnum Samonem cum suis tradedit. [Також і (тим більше, що й) Дерван – князь народу сорбів, що були з роду слов'янського і до Франкського королівства віддавна тяжіли (відносились / належали), перейшов зі своїми до (передав себе зі своїми у розпорядження) королівства Само.]» [цит. за: 62, IV, § 68, р. 155; див. також: 64, с. 109].

політичні обставини на заході склалися для Австразії особливо загрозово. У першому випадку слід було б рахуватися з можливістю надання сербам земель над Середньою Ельбою в обмін на участь у битві під Цюльпіхом (612 р.) на боці Теудеберта II. У «Хроніці Фредегара», зокрема, згадано, що австразійський король прибув на цю битву з «народами з-за Рейну чи з інших місць, звідки тільки міг їх набрати» [62, IV, § 38, р. 139; 63, с. 206]. Втім, з огляду на домінуючу роль аварського вектору політики у поселенні сербів на сході Тюрингії, вірогіднішим є більш раннє датування цієї акції, хронологічно ближче до вторгнення 596 року. Порівняно високий рівень загрози повторного нападу з боку аварів [44, с. 121] зберігався до зламу VI–VII ст., коли каган поновив союз із лангобардами, а останні уклали «вічний мир» з Австразією [59, с. 308-309]. До 602 р. можливості збагачення кочівників коштом Візантії частково обмежували активні контрзаходи імператора Маврикія [61, с. 32; 5, с. 173], що спонукало аварів шукати здобичі на заході. Брунгільда ж після перемоги Хлотаря II і Фредегунди над австразійсько-бургундськими військами у битві під Лаффо (596 р.) [62, IV, § 17, р. 128; 63, с. 193; 59, с. 299-300] була змушена зосередити зусилля на протидії відродженню військово-політичної могутності Нейстрії і, не бажаючи ще раз відкуплятися від аварів, мала достатньо причин, щоб вдатися до типової для пізньоримських часів практики залучення до оборони проблемного лімесу союзних народів в обмін на надання їм частини своєї території.

Варто зазначити, що, на думку В. Фрітце, стосунки між Франкським королівством і білими сербами, можливо, тривали ще від часів появи слов'ян у Богемії [51, с. 543-544]. Ймовірність тимчасового встановлення тюринзького контролю над пізнішими чеськими землями, відтак успадкованого франками, не виключав Г. Лябуда [5, с. 268]. Слідом Меровінзького суверенітету над Богемією за певної інтерпретації можна вважати наведені у «Хроніці Фредегара» слова Само: «земля, у якій ми живемо, належить Дагобертові» [62, IV, § 68, р. 154; 120, § 27, р. 410; 64, с. 108, 113]. Цей фрагмент репліки слов'янського очільника, сказаний у діалозі з франкським посланцем Сіхарієм, є особливо цікавим, якщо погодитися з версією М. Жиха про розташування осередку «держави Само» у західній та центральній частині сучасної Чехії [64, с. 64, 73, 104]²³. Так чи інакше, навіть якщо франки колись і володіли владою над басейном Верхньої Ельби, то до кінця VI ст. її було назавжди втрачено. Хоча, як припускає В. Фрітце, Меровінги при цьому зберегли зв'язки з місцевим слов'янським населенням, що в подальшому дозволило залучити його до австразійських оборонних планів на тюринзькому пограниччі [51, с. 543-544].

Як зазначав Г. Ловмянський, збереження сербами давнього етноніму над Ельбою вказує на те, що вони прибули туди як організована військова сила [50, с. 337]. Бувши краще обізнаними з військовою системою та бойовою

²³ Нещодавно цю думку підтримав Л. Войтович [121, с. 259]. Див. також: 122, р. 245.

тактикою аварів, білі серби могли ефективніше протистояти їхнім вторгненням. Про здатність тогочасних слов'ян швидко переймати елементи військового мистецтва від навколишніх народів можна судити зі слів Йоана Ефеського. Розповідаючи про проникнення слов'ян до Фракії на початку 580-х рр., сирійський автор з сумом відзначив, що ті, котрі спершу не наважувалися навіть вийти з-під покрову лісів і не знали жодної іншої зброї крім списів та дротиків, за три-чотири роки навчилися воювати краще від рومیїв [123, VI, § 25, р. 433-434; 51, s. 521; див. також: 36, р. 59].

Поява слов'ян-сербів над Середньою Ельбою не лише заповнювала небезпечну [51, s. 542] прогалину в оборонній системі Австразії, через яку наприкінці VI ст. аварська загроза нависала навіть над розташованою на заході Франконією, але й створювала вигідну для Меровінгів противагу германському населенню Тюрингії [46, s. 41; 50, s. 333], забезпечуючи володарям Австразії більше поле для маневру в політиці щодо східної частини королівства. Існуючі тут антифранкські настрої були чужими для новоприбулих слов'янських мігрантів, котрі бачили у Меровінгах старшого партнера у протистоянні аварському тиску. В результаті ж виникнення Білої Сербії тюринзькі германці опинилися затиснуті між основними силами Меровінгів на заході й профранкськи налаштованими білими сербами на сході. Це активізувало інтеграцію цілого регіону до Австразійського королівства, про що, зокрема, свідчить готовність саксів, тюрингів та інших народів з-за правого берегу Рейну стати на захист Теудеберта II у 612 р. вже після того, як його франкська армія була вщент розгромлена бургундським військом Теудеріха II [62, IV, § 38, р. 139; 63, с. 206]. У контексті пропонованої реконструкції подій, попри сумніви Г. Лябуди [5, s. 273], не слід виключати й можливої присутності у другій (східній) армії Теудеберта II білих сербів.

Скоріш за все, саме успіхи Меровінгів на тюринзькому кордоні спонукали візантійського василевса Іраклія (610–640 рр.) запросити етнічно і територіально близьке до білих сербів білохорватське населення з Північно-Східної Богемії для боротьби з аварами вже на візантійський лімес у Далмації [2, р. 148-149]. Історичність розповіді Константина Багрянородного про міграцію хорватів на Балкани доводили Г. Лябуда [5, s. 245-255], Г. Ловмянський [50, s. 407] та Л. Войтович [13, с. 18; 124, с. 158]. Як зазначав Г. Лябуда, враховуючи зміцнення візантійських позицій на узбережжі Далмації після 629 року, лише у 622–627 рр. імперія була у настільки критичному становищі, що порятунок вартував навіть найбільших територіальних жертв у Іллірійській префектурі [5, s. 258-259].

Після поразки ромейського війська від персів під Антіохією (613 р.) і подальшої втрати контролю над Дамаском, Тарсом, Єрусалимом (614 р.), а відтак – цілою Передньою Азією та Єгиптом (619 р.) [125, с. 91] відновлення давніх візантійських позицій на сході стало можливим лише після глибоких військово-адміністративних реформ і восьми років виснажливої війни проти

Сасанідського царства, яка тривала з 622 до 630 року. Впродовж цього часу балканська частина імперії залишалася практично беззахисною на тлі частих вторгнень аварів і масового проникнення залежних від них слов'янських груп не лише до Мезії та Македонії, але й до Фракії, Середньої Греції, Пелопоннесу та Далмації (після 614 р.) [5, s. 179; 125, с. 90]. Напередодні Перської війни, у 619 р., Іраклій уклав мир з каганом, однак вже у 623 р. його умови довелося переглянути на користь аварів [5, s. 191; 125, с. 95; 50, s. 408]. Влітку ж 626 р. каган на чолі аваро-слов'яно-булгаро-гепідського війська взяв в облогу Константинополь, координуючи свої дії з перським полководцем Шарбаразом, що стояв зі своєю армією на протилежному березі Босфору [125, с. 96; 84, s. 25; 50, s. 416]. Тільки перемога оборонців візантійської столиці, які знищили слов'янський флот, прорвали облогу і примусили кагана до втечі дозволила імператору впродовж наступних чотирьох років успішно завершити війну в Передній Азії [125, с. 96].

У 626 р. безперспективність спроб мінімізації аварської загрози дипломатичним шляхом стала очевидною. Саме у цей момент (бл. 525 / 526 р.), за припущенням Г. Лябуди та Л. Войтовича, землі у Далмації й були надані хорватам [13, с. 37; 124, с. 167, 169; 5, s. 258-259, 289]. Г. Лябуда схилявся до думки, що хорвати і серби прибули на Балкани самочинно, а Іраклій тільки санкціонував їхню присутність *post factum* [5, s. 259]. Натомість Ф. Дворнік вважав, що у випадку з хорватами ініціатива виходила від самого імператора, котрий, вірогідно, відправив до них посольство, пропонуючи нові оселі на землях Візантії в Іллірії за умови, що вони зможуть витіснити звідти аварів [36, р. 62-63]. Цілком можливо, що перші контакти Константинополя з білими хорватами відбувалися за посередництва Меровінгів, які ще від 595 р. залишалися головним союзником Візантії у Європі [51, s. 539; 5, s. 192]. Франко-візантійська дружба особливо поглибилася за правління Дагоберта I, котрий бл. 630 р. уклав з василевсом Іраклієм «вічний мир» [5, s. 274; 62, IV, § 62, р. 151; 63, с. 220], спрямований проти аварів [36, р. 62]. Як зазначає Ф. Дворнік, перемовини, що передували підписанню договору, віднесені хроністом до 626–629 рр., хоч могли розпочатися й раніше [36, р. 62]. Впродовж цього часу тривав обмін дипломатичними місіями [62, IV, § 62, р. 151; 63, с. 220] і, вочевидь, стратегічною інформацією, з якої візантійці й могли довідатися про слов'ян з-над Верхньої Ельби, їхні антиаварські настрої і досвід вдалої співпраці з франками.

М. Жих дійшов висновку, що в розповіді Константина Багрянородного хорвати і серби виступають типовими федератами імперії, які уклали з нею союз і в обмін на захист від аварських набігів одержали землі у Далмації [126, с. 505; 64, с. 85]. Очевидно, аналогічний статус федератів отримали і білі серби від Франкської держави, оселяючись на східних порубіжжях Тюрингії. Як впливає зі слів Йоахіма Геннінга, той самий

характер політико-правових відносин існував пізніше між білими сербами і франками за часів Карла Великого [127, р. 25].

III. Білі серби і франки після повстання Само

Політична ситуація у регіоні почала змінюватися після появи на міжнародній арені т. зв. «держави Само», коли очолені колишнім франкським купцем слов'яни Середнього Подунав'я зуміли позбутися аварського гніту [62, IV, § 48, р. 144-145; 63, с. 212; 128, s. 84-85; 64, с. 106] і встановити контроль над більшою частиною колишніх паннонських володінь лангобардів. Від часів М. Кордуби в історіографії утвердилася небезпідставна думка про зв'язок антиаварського повстання під проводом Само з міграцією хорватів та сербів на Балкани при одночасному датуванні обидвох подій післяднем поразки аварів під Константинополем у 626 р. [55, с. 7, 8-9; 5, s. 193; 50, s. 407, 416; 129, с. 158; 64, с. 81, 82; 126, с. 503]. Сергій Назін та Максим Жих подібно до Г. Ловмянського вважають, що повстання передувало міграції [129, с. 159; 64, с. 82; 50, s. 415-416]. Однак василевс Іраклій мав би більшу зацікавленість у запрошенні хорватів ще, коли їхнє прибуття до Далмації не несло загрози поширення сюди впливів третьої сили – слов'янської «держави Само», що в перспективі могла зайняти політичну нішу самих аварів. Це міркування радше схиляє до припущення, що антиаварський виступ слов'ян Моравії та Нижньої Паннонії спалахнув на тлі просування хорватів і сербів на Балкани, як це стверджував Г. Лябуда [5, s. 260], або ж (якщо міграційний шлях з долини Верхньої Ельби проходив крізь Баварію) розпочався на хвилі перших перемог над аварами у Далмації.

Очолене Само слов'янське політичне утворення у північно-західній частині Середнього Подунав'я, по суті, відгородило Білу Сербію і Тюрингію разом з рештою володінь Меровінгів від Аварського каганату, що суттєво зменшило тут небезпеку нових вторгнень кочівників. В результаті для білих сербів і франків частково відпала необхідність у взаємній підтримці. Попри це, згадка про перехід сербського князя Дєрвана зі своїм народом на бік Само у «Хроніці Фредегара» з'являється лише у контексті наслідків триденної битви під Вогастисбургом, в якій бл. 631 / 632 р. [64, с. 88; 29, s. 155] австразійська армія Дагоберта I зазнала поразки від слов'ян Само [62, IV, § 68, р. 155; 64, с. 109; 128, s. 85-86; 63, с. 224].

Військова конфронтація між колишніми союзниками спалахнула через безкарні вбивства багатьох франкських купців внаслідок розбійних нападів у Самовому королівстві та відмову Само визнати провину, сплатити компенсацію і підкоритися наказам франкського короля у відповідь на недоречні погрози й образи з уст Дагобертового посланця Сіхарія [62, IV, § 68, р. 154; 120, § 27, р. 410; 64, с. 108, 113-114; 128, s. 85; 63, с. 223-224]. За відсутності будь-яких інших свідчень про політику Дєрвана, представлена у 68-му розділі «Хроніки Фредегара» послідовність подій означає, що князь білих сербів, скоріш за все, залишався на франкському боці навіть після того, як Дагоберт I

рушив війною проти слов'ян Середнього Подунав'я, залучивши до походу австразійську й алеманську армії та найнявши лангобардських союзників²⁴ [62, IV, § 68, р. 155; 120, § 27, р. 410; 64, с. 108, 114; 63, с. 224]. Спроба М. Кордуби інтерпретувати факт наділення Хлотарем II свого сина Дагоберта статусом співправителя в Австразії у 622 р. як доказ раніших нападів слов'ян на Тюрингію [55, с. 10] виглядає дещо надуманою, адже цей крок був радше поступкою відцентровим стремлінням місцевої австразійської знаті [див.: 60, с. 164].

Якщо вірити «Хроніці Фредегара», зміна політичної орієнтації Дервана відбулася тільки в ході серії спустошливих вторгнень слов'ян Само до Тюрингії й прилеглих земель Франкської держави у післядень перемоги під Вогастісбургом [62, IV, § 68, р. 155; 64, с. 109; 128, с. 85-86; 63, с. 224]. Тоді стало очевидним, що Меровінги більше не можуть впливати на ситуацію над Середньою Ельбою, і Дервану довелося самостійно врегулювати відносини з Само. Позиція Дервана, вочевидь, мала для Само стратегічно важливе значення, адже зосередженість у наступні роки слов'янських нападів на тюринзькому напрямку [62, IV, § 74-75, р. 158; 63, с. 228; 64, с. 110; 5, с. 281] показує, що долина Середньої Ельби слугувала володарю дунайських слов'ян плацдармом для основних антифранкських військових операцій [5, с. 281]. Як зазначає хроніст, *«на 11-му році правління Дагоберта слов'яни за наказом Само дуже розбушувалися, часто переходили свої кордони і спустошували Франкське королівство, проходячи по Тюрингії та решті пагів»*²⁵.

Необхідність протистояти наступу очолюваних Само слов'ян змусила Дагоберта I переглянути попередню тюринзьку політику Меровінгів, спрямовану на повну інтеграцію завойованого королівства. У 632 / 633 р. [5, с. 282; 29, с. 156; 54, с. 53; 64, с. 100] Дагоберт I прийняв пропозицію тюринзьких саксів, котрі пообіцяли захищати проблемну ділянку кордону від слов'ян в обмін на скасування щорічної данини, яку вони були зобов'язані сплачувати до франкської скарбниці від часів Хлотаря I [62, IV, § 74, р. 158; 63, с. 228; 64, с. 110; 29, с. 156; 60, с. 181]. На південь від р. Унструт було створено два герцогства, розділені Тюринзьким лісом: управління властиво тюринзькими землями Дагоберт I доручив франку [29, с. 157] Радульфу, сину Хамаря [62, IV, § 77, р. 159; 63, с. 229; 64, с. 101, 110] (634 р.), натомість т. зв. Майнську Франконію з осередком у Вюрцбурзі, як вважає Вільгельм Штьормер, ймовірно, передав у руки алеманського герцога Хродоберта (*Hruodi* у «*Passio s. Kiliani*») [130, с. 13-15, 18, 21; 44, с. 103, 121], котрий незадовго до того на чолі свого народу здобув перемогу в битві зі слов'янами, очолюючи одну з Дагобертових армій у поході

²⁴ Див.: [62, IV, § 45, р. 144; 63, с. 211; 5, с. 273; 64, с. 91].

²⁵ «*Anno undecimo regni Dagoberti, cum Winidi iusso Samone forteter severint et sepius, transcesso eorum limite, regnum Francorum vastandum Toringia et relequos pagus ingrederint...*» [цит. за.: 62, IV, § 75, р. 158; див. також: 64, с. 110; 63, с. 228-229].

на Само 631 р. [28, р. 431; 62, IV, § 68, р. 155; 120, § 27, р. 410; 64, с. 109, 114; 63, с. 224].

Втім, наступного року сакси не змогли стримати слов'янського натиску²⁶. Побачивши, що попередні заходи не принесли очікуваного результату, Дагоберт I був змушений піти ще далі шляхом децентралізації й задля консолідації невдоволених переїздом королівського двору до Нейстрії австразійців навколо протидії слов'янській загрозі поступився вимогам їхньої еліти [64, с. 101], передавши трон у Меці трирічному синові Сігібертові III [62, IV, § 75, р. 158-159; 63, с. 229; 64, с. 100-101, 110, 115; 5, с. 282]. Саме низький бойовий дух і невдоволення австразійців економічною політикою Дагоберта автор «Хроніки Фредегара» вважав головною причиною поразки франків під Вогагісбургом [62, IV, § 68, р. 155; 63, с. 224-225; 64, с. 109]. Тепер реальна влада над Австразією перейшла до лідерів місцевої знаті – кельнського єпископа Куніберта і герцога Адальгізла, після чого, як зазначає хроніст, австразійці почали сумлінно й хоробро захищати франкські кордони від слов'ян [62, IV, § 75, р. 158-159; 63, с. 229; 64, с. 110, 115].

Впродовж 634–640 рр. Радульф зумів здобути низку перемог над слов'янами, зупиняючи їхні походи і змушуючи їх до втечі [62, IV, § 77, р. 159; 63, с. 229; 64, с. 110; 29, с. 157; 131, с. 271]. Однак після смерті Дагоберта і довершення нового поділу Франкської держави на Нейстрію з Бургундією та Австразію у 639 р. [60, с. 174] давні незгоди тюринзького герцога з регентом Австразії Адальгізелем [62, IV, § 77, р. 159; 63, с. 229; 64, с. 110] переросли у повномасштабну війну проти Сігіберта III, що несподівано завершилася триумфом Радульфа і дошкульною поразкою Меровінзького війська (641 р.) [28, р. 431; 54, с. 55; 62, IV, § 87, р. 164-165; 63, с. 235-236; 64, с. 111]. Відтак тюринзький герцог перетворився на, *de facto*, незалежного правителя і почав проводити власну зовнішню політику, яка передбачала примирення і зміцнення дружби зі слов'янами [62, IV, § 87, р. 165; 63, с. 236-237; 64, с. 101, 112; 29, с. 157, 158; 54, с. 56; 131, с. 271-272; 42, с. 353]. Як свідчить локальна «добра легенда» про давніх володарів Тюрингії²⁷, політику дружніх стосунків зі слов'янами продовжували й нащадки Радульфа [131, с. 270, 272, 319] аж до моменту, коли бл. 700 р. їхнє герцогство було поглинуте правителями Майнської Франконії Геденом II Молодшим чи його попередником Гозбертом [29, с. 160-161; 131, с. 270, 272, 319; 130, с. 15-16]. Нащадки Хродоберта зіткнулися з гострим несприйняттям з боку місцевої тюринзької знаті, котра вбачала у своїх нових герцогах небезпечних тиранів [29, с. 160; 130, с. 18]. За словами Віллібальда, їхня влада спиралася тут

²⁶ «...*Sed parum haec promissio sortitur aefectum;*» [цит. за: 62, IV, § 74, р. 158]; див. також: 64, с. 100, 110; 63, с. 228-229.

²⁷ Відгомін цього місцевого тюринзького передання прийнято вбачати в одному з фрагментів Віллібальдового «Життя Св. Боніфация» [див.: 132, р. 32; 29, с. 160-161].

не стільки на лояльність народу, скільки на насилля і жорстокий грабунок, характеризувалася вбивствами, ув'язненням та депортацією представників політичної еліти [132, р. 32-33]. Тож, коли за часів Карла Мартелла Геден II був усунутий від влади франками [133, § 14, р. 727; 60, s. 181], повернення Тюрингії під безпосередній «Меровінзький» контроль не викликало особливого спротиву.

Варто зауважити, що до цього моменту географія розселення білих сербів порівняно з добою Дагоберта I суттєво змінилася. Якщо первинно слов'янські мігранти заселили лише долину Середньої Ельби до гирла р. Гаволи з прилеглими районами, тобто частину зовнішнього периметру колишнього Тюринзького королівства, то впродовж VII ст. ареал їхнього проживання поступово розширювався за рахунок освоєння частини басейнів менших річок, що впадають до Середньої Ельби між сучасним Дрезденом і Магдебургом, головню – просування вверх за течією р. Мульди, правого берегу р. Заале і Білого Ельстеру [41, s. 16, 30]. Як зазначає В. Фрітце, колонізація Ельбо-Заальського межиріччя у цей період не в останню чергу відбувалася за рахунок напливу нових хвиль слов'янських переселенців з Богемії [51, s. 523]. Попри вірогідне домінування серед останніх вихідців з сербського ареалу над Верхньою Ельбою ці вторинні міграційні хвилі у порівнянні з першою, ініційованою чи санкціонованою франками, вочевидь, вирізнялися меншою організованістю і помітною етнічною строкатістю, зокрема, включали групи білих хорватів. Пізніші німецькі документи XI–XIII ст. зафіксували на Середній Заале, біля гирла Білого Ельстеру, і вище за течією, на землях вети, анклав хорватської топоніміки [134, s. 72; 30, р. 208; 26, р. 110; 135, р. 288; 136, s. 168], які, за словами Вальтера Венцеля і Кшиштофа Фокта, мають безпосередній зв'язок з богемськими хорватами, що рухаючись до р. Заале в загальному потоці слов'янських мігрантів, вклинилися серед поселенського ареалу білих сербів [134, s. 73; 33, s. 149].

На думку Єжи Стшельчика та Артура Шрейтера, дружба Радульфа і Радульфінгів зі слов'янами включала й толерування проникнення білих сербів все далі вглиб Тюрингії [29, s. 158; 131, s. 319]. Про хронологію цього процесу можна судити за співставленням ареалів поширення у регіоні ліпної (празько-корчацької) та гончарної (рюсенської) кераміки. Появу посуду рюсенського типу в Південному Полаб'ї Фелікс Бірман відносить до VIII ст. [137, s. 34]²⁸, тож терени, які заселяли білі серби до 700 р. мають відповідати географії поширення тут знахідок празько-корчацької кераміки. Останні окрім долини Середньої Ельби зустрічаються переважно у правобережному басейні Нижньої Заале і над Нижньою Мульдою [140, s. 22], однак спорадично трапляються

²⁸ У старшій науковій літературі можна зустріти датування появи рюсенської кераміки дещо ранішим часом [101, с. 80; 138, s. 249], однак, у світлі загальної картини археологічних досліджень Полаб'я останніх десятиліть така хронологія не знаходить належного підтвердження [докладніше на цю тему див.: 139, s. 19-20; 137, s. 34].

також над Білим Ельстером [41, s. 14]. Натомість вони зовсім відсутні на захід від р. Заале [41, s. 14]. Це означає, що хоч Радульфінги, справді, могли сприяти колонізації білими сербами запустілих районів Ельбо-Заальського межиріччя, але більш густе заселення його південно-західної частини, як і міграції слов'ян за лівий берег р. Заале, у властиву Тюрингію, мали відбутися вже після її приєднання до Майнської Франконії.

На тлі протистояння вюрцбурзьких герцогів з тюринзькою знаттю, в ході якого, якщо вірити Віллібальду, політично дезорієнтоване населення властивої Тюрингії навіть тимчасово потрапило під владу саксів [132, p. 33], питання ефективного контролю за східним кордоном, вочевидь, відійшло на другий план. Це й уможливило проникнення слов'ян у межиріччя Верхньої Заале та Ільму, і далі – аж до р. Гери й околиць Ерфурту, де вже стосовно VIII ст. їхнє перебування посвідчують дещо пізніші документи Фульдського та Герсфельдського монастирів (IX ст.) [41, s. 24]. Не можна виключати також прихильного ставлення Гедена II Молодшого до появи у Тюринзькому герцогстві нового населення, на яке політичні опоненти не мали жодного впливу. В такий спосіб на захід від р. Заале сформувалася зона інтенсивного слов'янського заселення між верхньою течією р. Заале та р. Ільм і зона більш розпорошеного заселення до р. Гери на заході, де слов'яни співіснували з місцевим германомовним населенням [41, s. 21, 22, 32]. Відтак реінтеграція Тюрингії до Франкського королівства з часом відкрила окремим групам тюринзьких слов'ян шлях до міграції ще далі на захід [41, s. 32], свідчення чого знаходимо у розповіді про випадкову зустріч Св. Стурма з групою слов'ян на р. Фульді [141, § 7, p. 369].

Висновки. Політика Меровінгів стосовно давньої території Тюринзького королівства від моменту його завоювання у 530-х рр. може бути періодизована на три етапи. До середини 590-х рр. (I) заходи королів Австразії були спрямовані на пряме підпорядкування земель властивих тюрингів, а згодом, ймовірно, й Ельбо-Заальського межиріччя за одночасного толерування автономного статусу саксів, північних свевів та Агілольфінзьких баварів, котрі перебрали решту тюринзького спадку на півночі й півдні (а), спиралися на застосування військової сили і характеризувалися придушенням повстань тюринзьких саксів, тюрингів та германських варнів (б), у поєднанні з кліматичним та зовнішньополітичним чинником призвели до запустіння теренів на схід від р. Заале, через яке аварам був відкритий шлях вглиб франкських володінь (в).

У другій половині 590-х – 620-х рр. (II) Меровінги здійснюють вдалу спробу залучення до оборони проблемної ділянки кордону слов'ян-білих сербів у статусі федератів Франкської держави через наділення їх землями у долині Середньої Ельби, зберігаючи при цьому безпосередній франкський контроль над осередям тюринзьких земель на захід від р. Заале. Перша група сербських поселенців прибула над Середню Ельбу і Заале з Північно-Західної Богемії за

часів австразійського короля Теудеберта II, ймовірно, на запрошення королеви-регента Брунгільди, котра у 596–597 рр. була змушена зосередити наявний військовий потенціал на західному кордоні Австразії. Позаяк білі серби не мали спільних інтересів з тюринзькими германцями і були зацікавлені у партнерстві з франками задля протидії аварській загрози, їхня присутність на тюринзькому пограниччі на певний час вирішила проблеми Меровінгів на сході, що спонукало василевса Іраклія, наслідуючи політику своїх франкських союзників, бл. 626 р. запросити білих хорватів для оборони візантійського лімесу в Далмації.

Після переходу князя білих сербів Девана на бік «держави Само» на початку 630-х рр. (III), який ознаменував остаточну втрату Меровінгами контролю над Ельбо-Заальським межиріччям, політика стосовно решти тюринзьких земель була спрямована у русло децентралізації. Задля протидії частим вторгненням слов'ян Само у властивій Тюрингії було створене автономне герцогство на чолі з Радульфом, що, попри короткотермінові успіхи у боротьбі зі слов'янами, в подальшому позбавило Меровінгів реальної влади над Тюрингією на вісім десятиліть.

Кожен з окреслених трьох етапів Меровінзької політики щодо Тюрингії мимоволі чи спрямовано сприяв виникненню Білої Сербії. Жорсткі інтеграційні заходи королів Австразії щодо тюринзьких германців у VI ст., що поряд з екологічними катаклізмами пізньоантичного малого льодовикового періоду і повторюваними вторгненнями аварів були одним з чинників критичного ослаблення демографічного і військового потенціалу долини Середньої Ельби, мали наслідком звільнення територіальної та політичної ніші, яку зрештою зайняли білі серби. Поселення останніх на східному прикордонні колишнього Тюринзького королівства у статусі франкських федератів безпосередньо започаткувало процес слов'янізації цілого регіону. Відтак Дагобертова децентралізація на франкському сході уможливила сепаратну політику Радульфа та його тюринзьких наступників, що включала дружбу зі слов'янами та, очевидно, мовчазну згоду на поступове розширення ареалу Білої Сербії, яке супроводжувалося новими міграціями слов'ян до Ельбо-Заальського межиріччя, а згодом і далі на захід.

Сказане вище дозволяє фіксувати причинно-наслідковий зв'язок між тюринзькою політикою Меровінгів і виникненням Білої Сербії над Середньою Ельбою і Заале у VI–VII ст. На відміну від межиріччя Нижньої Ельби та Одери, де формування передумов слов'янської імміграції відбувалося за переважного впливу кліматичного чинника, у випадку з розселенням слов'ян у басейні Середньої Ельби першочергове значення мали також особливості військово-політичної ситуації у регіоні, яку визначала комбінація Меровінзької політики стосовно тюринзьких германців та богемських слов'ян, франко-аварських та слов'яно-аварських відносин.

Список використаних джерел та літератури

1. The early history of the Slavonic settlements in Dalmatia, Croatia, & Serbia / Edited by J. B. Bury. London-New York: The Macmillan Company, 1920. 47 p.
2. Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio / Greek text edited by Gy. Moravcsik; English translation by R. J. H. Jenkins. *Corpus fontium historiae Byzantinae*. Vol. 1. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967. 341 p.
3. Constantine Porphyrogenet. De Administrando Imperio, Chapters 29–36. *The early history of the Slavonic settlements in Dalmatia, Croatia, & Serbia* / Edited by J. B. Bury. London-New York: The Macmillan Company, 1920. P. 9–38.
4. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев. Москва: Наука, 1991. 498 с.
5. Labuda G. Pierwsze państwo słowiańskie: państwo Samona. Poznań: Księgarnia Akademicka Spółdzielnia z Odp. Udz., 1949. 359 s.
6. Schuster-Šewc H. Stanowisko języków łużyckich w świetle nowych osiągnięć dialektologii historycznej. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica*. 1986. T. 12. S. 275–287.
7. Майоров А. В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона / Отв. ред. А. Ю. Дворниченко. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. 209 с.
8. Šafařík P. Slovanské starožitnosti. Oddíl dějepisný. Okres gruhý. Od L. 476 před Kr. až do L. 988 po Kr. *Pavla Jos. Šafařika sebrané spisy* / Upravil Jozef Jireček. Díl 2. Starožitnosti slovanské okresu druhého. Praha: Nákladem kněhkupce Bedřicha Tempského, 1863. 767 s.
9. Howorth H. H. The Spread of the Slaves. Part I. The Croats. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 1878. Vol. 7. P. 324–341.
10. Худаш М. До питання походження назв бойки, гуцули, лемки. *Народознавчі зошити*. 1998. № 3. С. 299–318.
11. Diplomata Heinrici IV. № 390. *Heinrici IV. Diplomata* / bearbeitet von Dietrich von Gladiss und Alfred Gawlik. *MGH. Diplomata Regum et Imperatorum Germaniae*. Т. 6. Weimar: Verlag Hermann Böhlau Nachfolger, 1959. P. 515–517.
12. Matla M. Czechy. *Początki państw*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2014. 312 s.
13. Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н.е.: найдавніші князівства. *Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. С. 10–46.
14. Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 4. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 105–132.
15. Войтович Л. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Наптекс. Byzantina Ukrainensis*. Т. 2. Харків: Майдан, 2013. С. 71–101.
16. Флоря Б. Н. Формирование чешской раннефеодальной государственности и судьбы самосознания славянских племен Чешской долины. *Формирование раннефеодальных славянских народностей* / Ред. В. Д. Королюк и др. Москва: Наука, 1981. С. 97–130.
17. Коматина П. Славянские этнонимы «Баварского географа»: Историко-лингвистический анализ. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2020. № 1. С. 106–137.
18. Войтович Л. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. С. 47–72.
19. Fritze W. Die Datierung des Geographen Bavarus und die Stammesverfassung der Abotriten. *Zeitschrift für slavische Philologie*. 1952. Т. 21. S. 326–342.
20. Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii (Опис градів і земель на північ від Дунаю). *Войтович Л. Галицько-волинські етюди*. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. С. 49–52.

21. Opis grodów i ziem z północnej strony Dunaju. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / Red. G. Labuda. Poznań: Wydawnictwo PTPN & Wydawnictwo SORUS, 1999. S. 56.
22. Annales qui dicuntur Einhardi. *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* / Post editorem G. H. Perzil; recognovit Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1895. P. 3–115.
23. King Alfred's Orosius / Ed. by Henry Sweet. Part 1. Old-English text and latin original. London: N. Trübner & co., 1883. 299 p.
24. Anglosaský text a český překlad Alfrédova popisu Střední a Jihovýchodní Evropy. *Havlík L. Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého. Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)*. Díl 5 / Red. J. Eisner. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1964. S. 59–63.
25. Króla Alfredda, Opis Germanii, Słowiańszczyzny. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / Red. G. Labuda. Poznań: Wydawnictwo PTPN & Wydawnictwo SORUS, 1999. S. 56–59.
26. Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon / Hrsg. R. Holtzmann. *MGH. SS. rer. Germ. Nova series*. T. 9. Berolini: Apud Weidmannos, 1935. 631 p.
27. Einhardi. Vita Karoli Magni / Ed. M. S. Petrova. Moscu: Sancti Tomae Institutum, 2005. 304 p.
28. Hardt M. The Merovingians, the Avars, and the Slavs. *The Oxford Handbook of the Merovingian World* / Edited by Bonnie Effros and Isabel Moreira. New York: Oxford University Press, 2020. P. 424–441.
29. Strzelczyk J. Słowianie i Germanie w Niemczech środkowych we wczesnym średniowieczu. Poznań: UAM, 1976. 302 s.
30. Howorth H. H. The Spread of the Slaves. Part III. The Northern Serbs or Sorabians and the Obodriti. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 1880. Vol. 9. P. 181–232.
31. Niederle L. Slovanské starožitnosti. Díl 3. Původ a počátky Slovanů západních. Praha: Brusník & Kohout, 1919. 259 s.
32. Havlík L. Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého. *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)* / Red. J. Eisner. Díl 5. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1964. S. 53–85.
33. Fokt K. Chorwacja północna – między rzeczywistością, hipotezą i legendą. *Acta Archaeologica Carpathica*. 2003. T. 38. S. 137–155.
34. Moździoch S. Śląsk wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych – crambe bis cocta? *Civitas Schinesghe cum pertinentiis* / Red. Wojciech Chudziak. Toruń: Wydawnictwo UMK, 2003. S. 51–87.
35. Balzer O. O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej. *Pisma pośmiertne*. T. 3. Lwów: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego we Lwowie, 1937. S. 5–226.
36. Dvornik F. The Slavs: Their Early History and Civilization. Boston: American Academy of Arts and Sciences, 1956. 394 p.
37. Fritze W. Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes. *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*. 1958. Bd. 7. S. 1–38.
38. Porzeziński A. Wczesnosłowiańskie osadnictwo obszarów nadhawelańskich. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską: Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r.* / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 208–216.
39. Mysliński K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich w okresie VIII–X wieku. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską: Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–*

- 29 IV 1980 r. / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 133–153.
40. Vatsaba R. Charlemagne and the Veleti Slavs: Reconstructing the Campaign of 789. *Frühmittelalterliche Studien*. 2021. Vol. 55. P. 89–113.
41. Dušek S. Geschichte und Kultur der Slawen in Thüringen. Weimar: Museum für Ur- und Frühgeschichte Thüringens, 1983. 84 s.
42. Kälble M. Ethnogenese und Herzogtum Thüringen im Frankenreich (6.–9. Jahrhundert). *Die Frühzeit der Thüringer* / Edited by Helmut Castritius, Dieter Geuenich and Matthias Werner. Berlin-New York: De Gruyter, 2009. S. 329–414.
43. Springer M. Zwischen (H)Erkunduren und Thüringern besteht kein Zusammenhang. *Die Frühzeit der Thüringer* / Edited by Helmut Castritius, Dieter Geuenich and Matthias Werner. Berlin-New York: De Gruyter, 2009. S. 135–170.
44. Prinz F. Niemcy – narodziny państwa: Celtowie, Rzymianie, Germanie / Tł. Dorota Fałkowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015. 291 s.
45. Müllenhoff K. Deutsche Altertumskunde. Bd. 2. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1887. 407 s.
46. Dralle L. Slaven an Havel und Spree: Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jahrhundert). Berlin: Duncker & Humblot, 1981. 336 s.
47. The Cambridge Medieval History / Planned by J. B. Bury, edited by H. M. Gwatkin and J. P. Whitney. Vol. 2: The Rise of the Saracens and the Foundation of the Western Empire. Cambridge: University Press, 1913. 890 p.
48. Peisker J. Neue Grundlagen der Slawischen Altertumskunde. Ein Vorbericht. Stuttgart-Berlin: Verlag von W. Kohlhammer, 1910. 8 s.
49. Leeper A. Germans, Avars and Slavs. *The Slavonic and East European Review*. 1933. Vol. 12. P. 117–132.
50. Łowmiański H. Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e. T. 2. Warszawa: PWN, 1963. 990 s.
51. Fritze W. Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter. *Zeitschrift für Ostforschung*. 1979. Bd. 28. № 3. S. 498–545.
52. Strzelczyk J. Rewizja dziejów Wieleńców-Luciców. *Studia Historica Slavo-Germanica*. 1983. T. 11. S. 117–132.
53. Fritze W. Untersuchungen zur frühslawischen und frühfränkischen Geschichte bis ins 7. Jahrhundert. Frankfurt am Main: Lang, 1994. 460 s.
54. Strzelczyk J. Derwan książę serbski, czyli początki Połabszczyzny. *Bohaterowie Słowian Połabskich*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2017. S. 39–80.
55. Кордуба М. Перша держава славянська, розвідка історична. *Записки товариства імені Шевченка* / Під ред. Михайла Грушевського. 1896. Т. 13. Кн. 5. С. 1–20.
56. Рудь М. О. Заселення слов'янами Полаб'я та їх етнокультурний розвиток у VI–VIII ст. *Історичний журнал*. 2010. № 1–3. С. 154–161.
57. Gregorii episcopi Turonensis decem libri historiarum / Ed. Bruno Krusch und Wilhelmus Levison. *MGH. SS rer. Merov.* T. 1. Pars 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1951. P. 1–537.
58. Григорий Турский. История франков / Перевод с латинского В. Д. Савуковой; отв. ред. М. Л. Гаспаров. Москва: Наука, 1987. 462 с.
59. Дюмезиль Б. Королева Брунгильда / Пер. с франц. М. Ю. Некрасова. Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ, 2012. 560 с.
60. Wood I. Królestwa Merowingów 450-751: władza, społeczeństwo, kultura / Tł. Mateusz Wilk. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012. 396 s.

61. Třeštlík D. Powstanie Wielkich Moraw. Morawianie, Czesi i Europa Środkowa w latach 791–871 / Przekł. Elżbieta H. Kaczmarek; red. nauk. przekł. Paweł Żmudzki. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2009. 331 s.
62. *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus* / Ed. Bruno Krusch. *MGH. SS rer. Merov.* T. 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 1–194.
63. Хроники Фредегара / Пер. с лат., комментарии, вступительная статья Г. А. Шмидта. Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ; Москва: ИД Клио, 2015. 464 с.
64. Жих М. И. Славянский правитель Само и его «держава» (623-658). Источники, локализация, социально-политическая организация, историческое значение. Санкт-Петербург: Российско-немецкий исторический семинар, 2019. 148 с.
65. *Pauli Historia Langobardorum* / Ed. L. Bethmann et G. Waitz. *MGH. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1878. P. 14–187.
66. Paul the Deacon. *History of the Langobards* / Translated by William Dudley Foulke. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1907. 437 p.
67. Dulnicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej: studium archeologiczne. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2001. 323 s.
68. Schwarz E. Die Frage der slawischen Landnahmezeit in Ostgermanien. – Ein kritischer Überblick des derzeitigen Forschungsstandes. *Mitteilungen des Österreichische Instituts für Geschichtsforschung*. 1929. Bd. 43. Ausgabe 3-4. S. 187–260.
69. Jöns H., Müller-Wille M. The early phase of Slavic settlement on the south-western Baltic coastal area – current research in the area between the Bay of Kiel and the Oder River. *Archaeologia Polona*. 2010 (2015). Vol. 48. P. 197–228.
70. Biermann F. Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen. *Zentralisierungsprozesse und Herrschaftsbildung im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa* / Hrsg. P. Sikora. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2014. S. 157–195.
71. Προκόπιου Καισαρέως Ὑπὲρ τῶν πολέμων λόγος τέταρτος. *Procopius with an English translation by H. B. Dewing*. Vol. 2: History of the Wars, Books III and IV. London: William Heinemann; New York: G. P. Putnam's sons, 1916. P. 210–458.
72. Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Отв. ред. Г. Г. Литаврин; пер. А. А. Чекаловой. Москва: Издательство «Наука», 1993. 578 с.
73. Tvauri A. The Impact of the Climate Catastrophe of 536–537 AD in Estonia and Neighbouring Areas. *Estonian Journal of Archaeology*. 2014. Vol. 18. Issue 1. P. 30–56.
74. Cooling and societal change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD / Ulf Büntgen, Vladimir S. Myglan, Fredrik Charpentier Ljungqvist, Michael McCormick, Nicola Di Cosmo, Michael Sigl, Johann Jungclauss, Sebastian Wagner, Paul J. Krusic, Jan Esper, Jed O. Kaplan, Michiel A. C. De Vaan, Jürg Luterbacher, Lukas Wacker, Willy Tegel and Alexander V. Kirilyanov. *Nature Geoscience*. 2016. Vol. 9. Issue 3. P. 231–236.
75. Climatic and societal impacts of a volcanic double event at the dawn of the Middle Ages / Matthew Toohey, Kirstin Krüger, Michael Sigl, Frode Stordal & Henrik Svensen. *Climatic Change*. 2016. Vol. 136. P. 401–412.
76. Helama S., Jones Ph. D., Briffa K. R. Dark Ages Cold Period: A Literature Review and Directions for Future Research. *The Holocene*. 2017. Vol. 27. Issue 10. P. 1600–1606.
77. *Libri Pontificalis pars prior* / Ed. Theodorus Mommsen. *MGH. Gesta pontificum Romanorum*. Vol. 1. Berolini: Apud Weidmannos, 1898. 295 p.
78. Gräslund B., Price N. Twilight of the gods? The ‘dust veil event’ of AD 536 in critical perspective. *Antiquity*. 2012. Vol. 86. Issue 332. P. 432–440.
79. Solheim S., Iversen F. The mid-6th century crises and their impacts on human activity and settlements in south-eastern Norway. *Settlement change across medieval Europe. Old*

- paradigms and new vistas* / Edited by Niall Brady & Claudia Theune. Leiden: Sidestone Press, 2019. P. 423–434.
80. Climate Change during and after the Roman Empire: Reconstructing the Past from Scientific and Historical Evidence / Michael McCormick, Ulf Büntgen, Mark A. Cane, Edward R. Cook, Kyle Harper, Peter John Huybers, Thomas Litt, et al. *Journal of Interdisciplinary History*. 2012. Vol. 43. Issue 2. P. 169–220.
81. Жданович О. П. Візантійська імперія і варварський світ у Менадра Протектора: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.02. Київ, 2021. 344 с.
82. Genetic insights into the social organisation of the Avar period elite in the 7th century AD Carpathian Basin / Veronika Csáky, Dániel Gerber, István Koncz, Gergely Csiky, Balázs G. Mende, Bea Szeifert, Balázs Egyed, Horolma Pamjav, Antónia Marcsik, Erika Molnár, György Pálfi, András Gulyás, Bernadett Kovacsóczy, Gabriella M. Lezsák, Gábor Lőrinczy, Anna Szécsényi-Nagy, Tivadar Vida. *Scientific Reports*. 2020. Vol. 10. Issue 948. P. 1–14.
83. Pohl W. The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822. Ithaca: Cornell University Press, 2018. 636 p.
84. Tyszkiewicz L. Słowianie i Awarowie: organizacja plemienna Słowian. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, 2009. 259 s.
85. Chronicon Gothanum. *MGH. Leges*. T. 4 / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1868. P. 641–647.
86. Theophylacti Simocatae Historiae / Ed. Carolus de Boor. Lipsiae: Aedibus B. G. Teubneri, 1887. 437 p.
87. Феофилакт Симокатта. История / Под ред. М. Н. Тихомирова; перевод С. П. Кондратьева. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1957. 224 с.
88. Křišťanův Život sv. Ludmily a sv. Václava / Přeložil Josef Truhlář. *Prameny dějin Českých*. Díl 1. Životy svatých a některých jiných osob nábožných. Praha: Nákladem Musea království českého, 1873. S. 199–227.
89. Život sv. Lidmily / Vydal Josef Kolář. *Prameny dějin Českých*. Díl 1. Životy svatých a některých jiných osob nábožných. Praha: Nákladem Musea království českého, 1873. S. 123–124.
90. Cosmae Pragensis Chronica Boemorum / Hrsg. Bertold Bretholz. *MGH. SS. rer. Germ. Nova series*. T. 2. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1923. 296 p.
91. Leciejewicz L. Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989. 424 s.
92. Vaňa Z. Die Keramik der Slawischen Stamme in Ostdeutschland. *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)* / Red. J. Eisner. T. 3. Praha: ČSAV, 1960. S. 123–168.
93. Вацеба Р. До питання про участь білих хорватів в етногенезі верхньолужицян. *Україна і Хорватія: історичні паралелі*. Матеріали Другої міжнародної хорватсько-української наукової конференції, 1–3 червня 2017 року / Упорядник В. Пограничний. Дрогобич: ВГО «Бойківське етнологічне товариство», 2019. С. 127–151.
94. Русанова И. П. Славянские древности VI–VII вв. (культура пражского типа). Москва: Издательство «Наука», 1976. 216 с.
95. Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neisse und Elbe: Studien auf der Grundlage archäologischen Materials. Berlin: Akademie-Verlag, 1968. 374 s.
96. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ: Наукова думка, 1984. 176 с.
97. Jasiński T. Rozważania o praocjzyźnie Słowian. *Historia Slavorum Occidentis*. 2020. № 2 (25). S. 11–90.
98. Вацеба Р. Розселення племен слов'янського Полаб'я у VIII–X століттях. *Записки НТШ*. 2018. Т. 271: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 603–623.

99. Diplomata Ottonis I. № 65. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. Т. 1. Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879–1884. P. 146.
100. Diplomata Ottonis II. № 193. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. Т. 2. Ottonis II. et III. diplomata. Pars prior. Ottonis II. diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 220–221.
101. Херрман Й. Общество у германских и славянских племен и народностей между Рейном и Одером в VI–XI вв. *Вопросы истории*. 1987. № 9. С. 68–85.
102. Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. *Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц*. Ч. 1. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950. 409 с.
103. Филипчук А. М. Міграційні процеси слов'ян V–VII ст. у Верхньому, Середньому Подністр'ї та Верхньому Попрутті (за матеріалами стаціонарних і розвідкових досліджень). *Вісник Інституту археології*. 2010. Вип. 5. С. 61–83.
104. Баран В. Д. Давні слов'яни. *Україна крізь віки*. Т. 3. Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. 336 с.
105. Козак Д. Н. Венеди. Київ: ІА НАН України, 2008. 470 с.
106. Онищук Я. І. Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.04 “археологія”. Львів, 2019. 36 с.
107. Онищук Я. І. Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 568 с.
108. Жих М. И. Начальные этапы истории славян. *Исторический формат*. 2020. № 4. С. 8–35.
109. Жих М. И. Славяне и готы на Волини и в Верхнем Поднестровье. Проблема локализации земли Oium и «племени» (gens) Spali. *Русин*. 2014. № 2 (36). С. 76–103.
110. Войтович Л. З чого починалася Русь-Україна? *Проблеми слов'янознавства*. 2020. Вип. 69. С. 99–116.
111. Жих М. К проблеме ранней истории славян Прикарпатского региона (середина – вторая половина I тыс. н. э.) *Русин*. 2009. № 1 (15). С. 25–44.
112. Тищенко К. Правда про походження української мови. *Український тиждень*. 2012. № 39. С. 22–64.
113. Вакуленко Л. В. Українські Карпати в пізноримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси). Київ: ІА НАН України, 2010. 304 с.
114. Филипчук А. «Прикарпатська» прабатьківщина слов'ян перед їхнім розселенням у V–VII ст. (у світлі нових досліджень). *Україна і Хорватія: історичні паралелі*. Матеріали Другої міжнародної хорватсько-української наукової конференції, 1–3 червня 2017 року / Упорядник В. Пограничний. Дрогобич: ВГО «Бойківське етнологічне товариство», 2019. С. 253–262.
115. Филипчук А. Слов'янські міграції V–VII ст. та їхній вплив на етнокультурну ситуацію у верхів'ях Західного Бугу, Верхньому та Середньому Подністр'ї. *Народознавчі зошити*. 2017. № 4 (136). С. 820–827.
116. Филипчук А. М. “Прикарпатська” прабатьківщина слов'ян перед їхнім розселенням у V–VII ст. (у світлі нових досліджень). *Вісник Інституту археології*. 2011. Вип. 6. С. 52–61.
117. Филипчук М. Райковецька культура в Українському Прикарпатті: хронологія і періодизація. *Вісник Інституту археології*. 2008. Вип. 3. С. 68–135.
118. Pentek Z. Karantanie – Słowianie alpejscy od VI do XV w. *Historia Slavorum Occidentis*. 2021. № 4 (31). S. 30–49.
119. Schlesinger W. Die Verfassung der Sorben. *Mitteldeutsche Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1961. S. 7–47.

120. Gesta domni Dagoberti regis Francorum. *MGH. SS rer. Merov.* T. 2: Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae sanctorum / Ed. Bruno Krusch. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 401–425.
121. Войтович Л. Загадковий князь Само. *Княжа доба: історія і культура*. 2019. Вип. 13. С. 257–259.
122. Wood I. The frontiers of western Europe: developments east of the Rhine in the sixth century. *The sixth century: production, distribution and demand* / Edited by Richard Hodges and William Bowden. Leiden: Brill, 1998. P. 231–254.
123. The third part of The Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus / Transl. from the original Syriac by R. Payne Smith. Oxford: The University Press, 1860. 452 p.
124. Войтович Л. Велика Хорватія і Біла Хорватія: довгий шлях подолання помилкового стереотипу. *Україна і Хорватія: історичні паралелі. Матеріали Другої міжнародної хорватсько-української наукової конференції, 1–3 червня 2017 року* / Упорядник В. Пограничний. Дрогобич: ВГО «Бойківське етнологічне товариство», 2019. С. 152–169.
125. Острогорський Г. Історія Візантії / Пер. з нім. Анатолія Онишка. Львів: Літопис, 2002. 608 с.
126. Жих М. И. Миграция сербов и хорватов на Балканы в контексте международных отношений 20–30-х годов VII века. *От Залмоксис до Кетцалкоатл. Исследования в чест на 65-годишнината на доц. д-р Стефан Йорданов*. Велико Търново, 2020. С. 493–512.
127. Henning J. Civilization versus Barbarians? Fortification Techniques and Politics in Carolingian and Ottonian Borderlands. *Borders, Barriers, and Ethnogenesis: Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages* / Ed. Florin Curta. Turnhout: Brepols Publishers, 2005. P. 23–34.
128. Fredegara, Opowieść o powstaniu państwa Samona w VII w. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / Red. G. Labuda. Poznań: Wydawnictwo PTPN & Wydawnictwo SORUS, 1999. S. 84–86.
129. Назин С. В. Происхождение славян: реконструкция этнонима, прародины и древнейших миграций. Москва: Грифон, 2017. 280 с.
130. Störmer W. Zu Herkunft und Wirkungskreis der merowingerzeitlichen ‘mainfränkischen’ Herzöge. *Festschrift für Eduard Hlawitschka zum 65. Geburtstag* / Hrsg. Karl Rudolf Schnith und Roland Pauler. Kallmünz, Opf.: Lassleben, 1993. S. 11–21.
131. Szejter A. Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysiąca wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku. Warszawa: Instytut Wydawniczy ERICA, 2014. 355 s.
132. Vita Bonifatii auctore Willibaldo. *Vitae Sancti Bonifatii Archiepiscopi Moguntini* / Recognovit Wilhelmus Levison. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1905. P. 1–58.
133. Passio Kiliani martyris Wirziburgensis / Ed. W. Levison. *MGH. Scriptorum rerum Merovingicarum*. T. 5: Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1910. P. 711–728.
134. Wenzel W. Die slawischen Stammesnamen Neletici und Nudzici. *Lětopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur*. 2016. T. 63. H. 1. S. 69–74.
135. Diplomata Heinrici II. № 250 / Hrsg. H. Bresslau und H. Bloch. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 3. Heinrici II. et Ardvini Diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1900–1903. P. 287–288.
136. Urkundenbuch des Hochstifts Merseburg. Theil 1 (962–1357) / Bearbeitet von P. Kehr. *Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete*. Bd. 36. Halle: Verlag Otto Hendel, 1899. 1246 s.
137. Biermann F. Slawische Besiedlung zwischen Elbe, Neiße und Lubsza: archäologische Studien zum Siedlungswesen und zur Sachkultur des frühen und hohen Mittelalters. Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 2000. 405 s.

138. Brachmann H. Slawische Stämme an Elbe und Saale: zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jh., auf Grund archäologischer Quellen. Berlin: Akademie-Verlag, 1978. 315 s.
139. Waceba R. Zagadnienie struktury etnicznej i politycznej południowego Połabia w końcu VI – pierwszej ćwierci X wieku. *Średniowiecze Polskie i Powszechnie*. 2018. T. 14. S. 13–35.
140. Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert / Hrsg. J. Herrmann. Berlin: Akademie-Verlag, 1985. 587 s.
141. Eigelis vita Sancti Sturmi. *MGH. SS. T. 2* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1829. P. 365–377.

References

1. Bury, J. B. (ed.) (1920). *The early history of the Slavonic settlements in Dalmatia, Croatia, & Serbia*. London-New York: The Macmillan Company. [In English].
2. Moravcsik, G. (ed.) (1967). *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio*. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. (Corpus fontium historiae Byzantinae 1). [In Greek & English].
3. Bury, J. B. (ed.) (1920). Constantine Porphyrogenetos. De Administrando Imperio, Chapters 29-36. In *The early history of the Slavonic settlements in Dalmatia, Croatia, & Serbia*. London-New York: The Macmillan Company. p. 9-38. [In Greek].
4. Litavrin, G. G. and Novoseltsev, A. P. (eds.) (1991). *Konstantin Bagrianorodnyj. Ob upravlenii imperiej* [Constantine Porphyrogenitus. On the Governance of the Empire]. Moskva: Nauka. [In Greek & Russian].
5. Labuda, G. (1949). *Pierwsze państwo słowiańskie: państwo Samona*. Poznań: Księgarnia Akademicka Spółdzielnia z Odp. Udz. [In Polish].
6. Schuster-Šewc, H. (1986). Stanowisko języków łużyckich w świetle nowych osiągnięć dialektologii historycznej. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica*. 12. p. 275-287. [In Polish].
7. Majorov, A. V. (2006). *Velikaja Horvatija: etnogenez i rannijaja istorija slavian Prikarpatjskogo regiona*. [Great Croatia: ethnogenesis and early history of the Slavs of Prykarpattia region]. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta. [In Russian].
8. Šafařík, P. (1863). *Slovanské starožitnosti. Oddíl dějepisný. Okres gruhý. Od L. 476 před Kr. až do L. 988 po Kr.* Praha: Nákladem kněhkupce Bedřicha Tempského. (Pavla Jos. Šafaříka sebrané spisy 2). [In Czech].
9. Howorth, H. H. (1878). The Spread of the Slaves. Part I. The Croats. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 7. p. 324-341. [In English].
10. Khudash, M. (1998). Do pytan'nia pokhodzhennia nazv bojky, huculy, lemky. [Towards the issue of the origin of ethnic names Boykos, Hutsuls, Lemkos]. *Narodoznavchi zoshyty* [The Ethnology Notebooks]. 3. p. 299-318. [In Ukrainian].
11. Diplomata Heinrici IV. № 390. In von Gladiss, D. & Gawlik, A. (eds.) (1959). *Heinrici IV. Diplomata*. Weimar: Verlag Hermann Böhlhaus Nachfolger. p. 515-517. (MGH. Diplomata Regum et Imperatorum Germaniae 6). [In Latin].
12. Matla, M. (2014). *Czechy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. (Początki państw). [In Polish].
13. Voitovych, L. (2011). Prykarpattia v druhij polovyni I tysyacholittya n. e.: najdavniishi knyazivstva [Prykarpattia in the second half of the first millennium A. D.: the most ancient principalities]. In *Galyc'ko-volyns'ki etyudy* [Galicia-Volyn studies]. Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivs'kyj O. V. p. 10-46. [In Ukrainian].
14. Voitovych, L. (2004). Karpats'ki khorvaty v etnopolitychnomu rozvytku Central'no-Skhidnoji Jevropy rannioho seredniovichchia [Carpathian Croats in the ethnopolitical development of Central and Eastern Europe in the early Middle Ages]. *Ukrajina v Central'no-Skhidnij Jevropi*

- (z najdavnishykh chasiv do XVIII st. [Ukraine in Central and Eastern Europe (from the ancient times to the 18th century)]. 4. p. 105-132. [In Ukrainian].
15. Voitovych, L. (2013). Povertajuchys' do khorvativ Kostiantyna Bahrianorodnoho [Returning to the Constantine Porphyrogenitus' Croats]. *Narthex. Byzantina Ucrainensis*. 2. Kharkov: Majdan. p. 71-101. [In Ukrainian].
 16. Florya, B. N. (1981). Formirovanie cheshskoj rannefeodal'noj gosudarstvennosti i sud'by samosoznaniya slavjanskih plemen Cheshskoj doliny. [The formation of the Czech early feudal statehood and the fate of self-consciousness of the Slavic tribes of the Czech Valley] In Koroljuk, V. D. et al. (eds.) *Formirovanie rannefeodal'nyh slavjanskih narodnostej* [Formation of the early feudal Slavic peoples]. Moskva: Nauka, p. 97-130. [In Russian].
 17. Komatina, P. (2020). Slavjanskije etnonimy "Bavarskogo geografa": Istoriko-lingvisticheskiy analiz [Slavic Ethnonyms in the Bavarian Geographer: A Historiographic Linguistic Analysis]. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 1. p. 106-137. [In Russian].
 18. Voitovych, L. (2011). "Bavars'kyj geograf": sproba etnolokalizaciji naselennia Central'no-Skhidnoji Jevropy IX st. ["Geographus Bavarus": an attempt of ethnocalization of population of the 9th-century Central and Eastern Europe]. In *Galyc'ko-volyns'ki etudy* [Galicia-Volyn studies]. Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivs'kyj O. V. p. 47-72. [In Ukrainian].
 19. Fritze, W. (1952). Die Datierung des Geographen Bavarus und die Stammesverfassung der Abotriten. *Zeitschrift für slavische Philologie*. 21. p. 326-342. [In German].
 20. Voitovych, L. (ed.) (2011). Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii (Opys hradiv i zemel' na pivnich vid Dunaju) [Description of cities and lands north of the Danube]. In *Galyc'ko-volyns'ki etudy* [Galicia-Volyn studies]. Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivs'kyj O. V. p. 49-52. [In Latin & Ukrainian].
 21. Labuda, G. (ed.) (1999). Opis grodów i ziem z północnej strony Dunaju. In *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych*. Poznań: Wydawnictwo PTPN & Wydawnictwo SORUS. p. 56. [In Polish].
 22. Perzil, G. H. & Kurze, F. (eds.) (1895). Annales qui dicuntur Einhardi. In *Annales regni Francorum inde a 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). p. 3-115. [In Latin].
 23. Sweet, H. (ed.) (1883) *King Alfred's Orosius*. London: N. Trübner & co. [In Old English].
 24. Havlík, L. (ed.) (1964). Anglosaský text a český překlad Alfrédova popisu Střední a Jihovýchodní Evropy. In Eisner, J. (ed.) *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)*. 5. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd. p. 59-63. [In Old English & Czech].
 25. Labuda, G. (ed.) (1999). Króla Alfreda, Opis Germanii, Słowiańszczyzny. In *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych*. Poznań: Wydawnictwo PTPN & Wydawnictwo SORUS, 1999. p. 56-59. [In Polish].
 26. Holtzmann, R. (ed.) (1935). *Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon*. Berolini: Apud Weidmannos. (MGH. SS. rer. Germ. Nova series. 9). [In Latin].
 27. Petrova, M. S. (ed.) (2005). *Einhardi. Vita Karoli Magni*. Moscua: Sancti Tomae Institutum. [In Latin & Russian].
 28. Hardt, M. (2020). The Merovingians, the Avars, and the Slavs. In Effros, B. and Moreira, I. (eds.) *The Oxford Handbook of the Merovingian World*. New York: Oxford University Press. p. 424-441. [In English].
 29. Strzelczyk, J. (1976). Słowianie i Germanie w Niemczech środkowych we wczesnym średniowieczu. Poznań: UAM. [In Polish].
 30. Howorth, H. H. (1880). The Spread of the Slaves. Part III. The Northern Serbs or Sorabians and the Obodriti. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 9. p. 181-232. [In English].

31. Niederle, L. (1919). *Slovanské starožitnosti*. 3. Původ a počátky Slovanů západních. Praha: Brusník & Kohout. [In Czech].
32. Havlík, L. (1964). Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého. In Eisner, J. (ed.) *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)*. 5. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd. p. 53-85. [In Czech].
33. Fokt, K. (2003) Chorwacja północna – między rzeczywistością, hipotezą i legendą. *Acta Archaeologica Carpathica*. 38. p. 137-155. [In Polish].
34. Moździoch, S. (2003). Śląsk wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych – crambe bis cocta? In Chudziak, W. (ed.) *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*. Toruń: Wydawnictwo UMK. p. 51-87. [In Polish].
35. Balzer, O. (1937). O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej. In *Pisma poświęcone*. 3. Lwów: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego we Lwowie. p. 5-226. [In Polish].
36. Dvornik, F. (1956). *The Slavs: Their Early History and Civilization*. Boston: American Academy of Arts and Sciences. [In English].
37. Fritze, W. (1958). Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes. *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*. 7. p. 1-38. [In German].
38. Porzeziński, A. (1981). Wczesnosłowiańskie osadnictwo obszarów nadhawelańskich. In Strzelczyk, J. (ed.) *Słowiańszczyzna Polabska między Niemcami a Polską*. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. p. 208-216. [In Polish].
39. Mysliński, K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich w okresie VIII-X wieku. In STRZELCZYK, J. (ed.) *Słowiańszczyzna Polabska między Niemcami a Polską*. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. p. 133-153. [In Polish].
40. Vatsaba, R. (2021). Charlemagne and the Veleti Slavs: Reconstructing the Campaign of 789. *Frühmittelalterliche Studien*. 55. p. 89-113. [In English].
41. Dušek, S. (1983). *Geschichte und Kultur der Slawen in Thüringen*. Weimar: Museum für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. [in German].
42. Kälble, M. (2009). Ethnogenese und Herzogtum Thüringen im Frankenreich (6.-9. Jahrhundert). In Castritius, H., Geuenich, D. and Werner, M. (eds.) *Die Frühzeit der Thüringer*. Berlin-New York: De Gruyter. p. 329-414. [In German].
43. Springer, M. (2009). Zwischen (H)Ermunduren und Thüringern besteht kein Zusammenhang. In Castritius, H., Geuenich, D. and Werner, M. (eds.) *Die Frühzeit der Thüringer*. Berlin-New York: De Gruyter. p. 135-170. [In German].
44. Prinz, F. (2015). *Niemcy – narodziny państwa: Celtowie, Rzymianie, Germanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. [In Polish].
45. Müllenhoff, K. (1887). *Deutsche Altertumskunde*. Bd. 2. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung. [In German].
46. Dralle, L. (1981). *Slaven an Havel und Spree: Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jahrhundert)*. Berlin: Duncker & Humblot. [In German].
47. Gwatkin, H. M. and Whitney, J. P. (eds.) (1913). *The Cambridge Medieval History*. 2: The Rise of the Saracens and the Foundation of the Western Empire. Cambridge: University Press. [In English].
48. Peisker, J. (1910). *Neue Grundlagen der Slawischen Altertumskunde. Ein Vorbericht*. Stuttgart-Berlin: Verlag von W. Kohlhammer. [In German].
49. Leeper, A. (1933). Germans, Avars and Slavs. *The Slavonic and East European Review*. 12. p. 117-132. [In English].

50. Łowmiański, H. (1963). *Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.* 2. Warszawa: PWN. [In Polish].
51. Fritze, W. (1979). Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter. *Zeitschrift für Ostforschung*, 28 (3). p. 498-545. [In German].
52. Strzelczyk, J. (1983). Rewizja dziejów Wieleńców-Luciców. *Studia Historica Slavo-Germanica*. 11. p. 117-132. [In Polish].
53. Fritze, W. (1994). *Untersuchungen zur frühslawischen und frühfränkischen Geschichte bis ins 7. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Lang. [In German].
54. Strzelczyk, J. (2017). Derwan książę serbski, czyli początki Połabszczyzny. In *Bohaterowie Słowian Połabskich*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. p. 39-80. [In Polish].
55. Korduba, M. (1896). Persha derzhava slavian'ska, rozvidka istorychna [The first Slavic state, a historical study]. *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka* [Notes of the Shevchenko Scientific Society]. 13 (5). p. 1-20. [In Ukrainian].
56. Rud', M. O. (2010). Zaseleńnia slovjanamy Polabja ta jikh etnokul'turnyj rozvytok u VI-VIII st. [The settlement of Polabya by the Slavs and their ethnocultural development in the 6-8th centuries]. *Istorychnyj zhurnal* [Historical journal]. 1-3. p. 154-161. [In Ukrainian].
57. Krusch, B. und Levison, W. (eds.) (1951). Gregorii episcopi Turonensis decem libri historiarum. In *MGH. SS rer. Merov.* 1 (1). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p.1-537. [In Latin].
58. Gasparov, M. L. (ed.) (1987). *Grigorij Turskij. Istorija frankov* [Gregory of Tours. History of the Franks]. Moskva: Nauka. [In Russian].
59. Dumézil, B. (2012). *Koroleva Brunhil'da* [Queen Brunhilda]. Sankt-Peterburg: JEVRAZIJA. [In Russian].
60. Wood, I. (2012). *Królestwa Merowingów 450-751: władza, społeczeństwo, kultura*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. [In Polish].
61. Třeštík, D. (2009) *Powstanie Wielkich Moraw. Morawianie, Czesi i Europa Środkowa w latach 791-871*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. [In Polish].
62. Krusch, B. (ed.) (1888). *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus*. In *MGH. SS rer. Merov.* 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 1-194. [In Latin].
63. Schmidt, G. A. (ed.) (2015). *Chroniki Fredegara* [The Fredegar's chronicles]. Sankt-Peterburg: JEVRAZIJA; Moskva: ID Klio. [In Russian].
64. Zhikh, M. I. (2019). *Slavjanskij pravitel' Samo i ego "derzhava" (623-658). Istochniki, lokalizacija, social'no-politicheskaja organizacija, istoricheskoe znachenie* [Slavic ruler Samo and his "state" (623-658). Sources, localization, socio-political organization, historical significance]. Sankt-Peterburg: Rossijsko-nemeckij istoricheskij seminar. [In Russian].
65. Bethmann, L. and Waitz, G. (eds.) (1878). *Pauli Historia Langobardorum*. In *MGH. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 14-187. [In Latin].
66. Foulke, W. D. (ed.) (1907). *Paul the Deacon. History of the Langobards*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. [In English].
67. Dulnicz, M. (2001). *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej: studium archeologiczne*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. [In Polish].
68. Schwarz, E. (1929). Die Frage der slawischen Landnahmezeit in Ostgermanien. – Ein kritischer Überblick des derzeitigen Forschungsstandes. *Mitteilungen des Österreichische Instituts für Geschichtsforschung*. 43 (3-4). p. 187-260. [In German].
69. Jöns, H. and Müller-Wille, M. (2010 [2015]). The early phase of Slavic settlement on the south-western Baltic coastal area – current research in the area between the Bay of Kiel and the Oder River. *Archaeologia Polona*. 48. p. 197-228. [In English].

70. Biermann, F. (2014). Zentralisierungsprozesse bei den nördlichen Elbslawen. In SIKORA, P. (ed.) *Zentralisierungsprozesse und Herrschaftsbildung im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa*. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH. p. 157-195. [In German].
71. Dewing, H. B. (ed.) Προκόπιου Καισαρέως Ὑπὲρ τῶν πολέμων λόγος τέταρτος. In *Procopius with an English translation by H. B. Dewing*. 2: History of the Wars, Books III and IV. London: William Heinemann; New York: G. P. Putnam's sons. p. 210-458. [In Greek & English].
72. Litavrin, G. G. (ed.) (1993). *Prokopij Kesarijskij. Vojna s persami. Vojna s vandalami. Tajnaja istorija* [Procopius of Caesarea. The Persian War. The Vandal War. The Secret History]. Moskva: Izdatel'stvo "Nauka". [In Russian].
73. Tvauri, A. (2014). The Impact of the Climate Catastrophe of 536-537 AD in Estonia and Neighbouring Areas. *Estonian Journal of Archaeology*. 18 (1). p. 30-56. [In English].
74. Büntgen, U. et al. (2016). Cooling and societal change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 AD. *Nature Geoscience*. 9 (3). p. 231-236. [In English].
75. Toohey, M. et al. (2016). Climatic and societal impacts of a volcanic double event at the dawn of the Middle Ages. *Climatic Change*. 136. p. 401-412. [In English].
76. Helama, S., Jones, Ph. D. & Briffa, K. R. (2017). Dark Ages Cold Period: A Literature Review and Directions for Future Research. *The Holocene*. 27 (10). p. 1600-1606. [In English].
77. Mommsen, Th. (ed.) (1898). *Libri Pontificalis pars prior*. Berolini: Apud Weidmannos. (MGH. Gesta pontificum Romanorum 1). [In Latin].
78. Gräslund, B. & Price, N. (2012). Twilight of the gods? The 'dust veil event' of AD 536 in critical perspective. *Antiquity*. 86 (332). p. 432-440. [In English].
79. Solheim, S. & Iversen, F. (2019). The mid-6th century crises and their impacts on human activity and settlements in south-eastern Norway. In Brady, N. and Theune, C. (eds.) *Settlement change across medieval Europe. Old paradigms and new vistas*. Leiden: Sidestone Press. p. 423-434. [In English].
80. McCormick, M. et al. (2012). Climate Change during and after the Roman Empire: Reconstructing the Past from Scientific and Historical Evidence. *Journal of Interdisciplinary History*. 43 (2). p. 169-220. [In English].
81. Zhdanovych, O. P. (2021). *Vizantijs'ka imperija i varvars'kyj svit u Menandra Protektora: dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra ist. nauk: spec. 07.00.02 [The Byzantine Empire and the barbarians the work of Menander Protector: thesis for a Doctor of Historical Sciences degree by 07.00.02 - World History speciality]*. Kyiv. [In Ukrainian].
82. Csáky, V. et al. (2020). Genetic insights into the social organisation of the Avar period elite in the 7th century AD Carpathian Basin. *Scientific Reports*. 10 (948). p. 1-14. [In English].
83. Pohl, W. (2018). *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567-822*. Ithaca: Cornell University Press. [In English].
84. Tyszkiewicz, L. (2009). *Słowianie i Awarowie: organizacja plemienna Słowian*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [In Polish].
85. Pertz, G. H. (ed.) (1868). *Chronicon Gothanum*. In *MGH. Leges*. 4. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 641-647. [In Latin].
86. De Boor, C. (ed.) (1887). *Theophylacti Simocattae Historiae*. Lipsiae: Aedibus B. G. Teubneri. [In Greek].
87. Tihomirov, M. N. (ed.) (1957). *Feofilakt Simokatta. Istorija* [Theophylact Simocatta. History]. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. [In Russian].
88. Truhlář, J. (ed.) (1873). Křišťanův Život sv. Ludmily a sv. Václava. In *Prameny dějin Českých*. 1. Životy svatých a některých jiných osob nábožných. Praha: Nákladem Musea království českého. p. 199-227. [In Latin & Czech].
89. Kolář, J. (ed.) (1873). Život sv. Lidmily. In *Prameny dějin Českých*. 1. Životy svatých a některých jiných osob nábožných. Praha: Nákladem Musea království českého. p. 123-124. [In Church Slavonic & Czech].

90. Bretholz, B. (ed.) (1923). *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung. (MGH. SS. rer. Germ. Nova series 2). [In Latin].
91. Leciejewicz, L. (1989). *Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [In Polish].
92. Váňa, Z. (1960). Die Keramik der Slawischen Stämme in Ostdeutschland. In EISNER, J. (ed.) *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)*. 3. Praha: ČSAV. p. 123-168. [In German].
93. Vatsaba, R. (2019). Do pyttannya pro uchast' bilykh khorvativ v etnogenezi verkhnioluzhychan [Towards the issue of the White Croats participation in the Upper Sorbs ethnogenesis]. In Pohranyčnyj, V. (ed.) *Ukraina i Hrvatska: povijesne paralele*. Radovi Drugog međunarodnog hrvatsko-ukrajinskog znanstvenog skupa, 1. – 3. lipanj 2017. Drogobyč: “Etnološko društvo Bojky”. p. 127-151. [In Ukrainian].
94. Rusanova, I. P. (1976). *Slavianskie drevnosti VI-VII vv. (kul'tura prazhskogo tipa)* [Slavic antiquities of the 6th-7th centuries. (the Prague-type culture)]. Moskva: Izdatel'stvo “Nauka”. [In Russian].
95. Herrmann, J. (1968). *Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neisse und Elbe: Studien auf der Grundlage archäologischer Materials*. Berlin: Akademie-Verlag. [In German].
96. Krypjakevych, I. P. (1984). *Halyc'ko-Volyns'ke kniazivstvo* [The Principality of Galicia–Volhynia]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
97. Jasiński, T. (2020). Rozważania o praoczyźnie Słowian. *Historia Slavorum Occidentis*. 2 (25). p. 11-90. [In Polish].
98. Vatsaba, R. (2018). Rozselennia plemen slovjans'koho Polabia u VIII-X stolittiakh [Geographical distribution of the tribes in the 8th–10th-century Slavic Polabya]. *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka* [Notes of the Shevchenko Scientific Society]. 271. p. 603-623. [in Ukrainian].
99. Diplomata Ottonis I. № 65. (1879-1884). In *Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 146. (MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae 1). [In Latin].
100. diplomata Ottonis II. № 193. (1888). In *Ottonis II. et III. diplomata*. Pars prior. Ottonis II. diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 220-221. (MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae 2). [In Latin].
101. Herrmann, J. (1987). Obschestvo u germanskikh i slavianskikh plemion i narodnostej mezhdud Rejnom i Oderom v VI-XI vv. [Society among the Germanic and Slavic tribes and peoples between the Rhine and Oder in the 6th-11th centuries]. *Voprosy istorii* [Issues of History]. 9. p. 68-85. [In Russian].
102. Adrianova-Peretz, V. P. (ed.) (1950) *Povest' vremennykh let po Lavrentievskoj letopisi 1377 g.* [The Tale of Bygone Years according to the Laurentian Codex of 1377]. In *Povest' vremennykh let* [The Rus' Primary Chronicle]. 1. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. [In Church Slavonic].
103. Fylypchuk, A. M. (2010). Mhracijni procesy slovjan V-VII st. u Verkhniomu, Seredniomu Podnisterji ta Verkhniomu Poprutti (za materialamy stacionarnykh i rozvidkovykh doslidzhen) [Slavic migration of the 5th-7th c. in Upper, Middle Dniester and Upper Popruttia (after materials of stationary and explorative research)]. *Proceeding of the Institute of Archaeology. Lviv University*. 5. p. 61-83. [In Ukrainian].
104. Baran, V. D. (1998). *Davni slovjany [Ancient Slavs]*. Kyiv: Vydavnychyj dim “Al'ternatyvy”. (Ukrainian kriz' viky. 3). [In Ukrainian].
105. Kozak, D. N. (2008). *Venedy* [The Veneti]. Kyiv: IA NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
106. Onyshchuk, J. (2019). *Naselennia Zakhidnoji Volyni ta Zakhidnoho Podillia u pershij polovyni I tys. n. e.: kul'turno-istorychnyj aspekt*: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra ist. nauk:

- spec. 07.00.04 “arkheolohija” [The population of western Volyn and western Podilia in the first half of the first millennium AD.: cultural and historical aspect: abstract of the thesis for acquiring the Doctor degree in the specialty 07.00.04 - archaeology]. Lviv. [In Ukrainian].
107. Onyshchuk, J. I. (2018). *The population of western Volyn and western Podilia in the first half of the first millennium AD.: cultural and historical aspect: monograph*. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv. [In Ukrainian].
108. Zhikh, M. I. (2020). Nachal’nyje etapy istorii slavjan [The early history of the Slavs]. *Historical format*. 4. p. 8-35. [In Russian].
109. Zhikh, M. I. (2014). Slavjane i goty na Volyni i v Verhnem Podnestrov’е. Problema lokalizacii zemli Oium i “plemeni” (gens) Spali [Slavs and Gotha on Volhyn and in the Top Dniester. Problem of localization of the earth of Oium and “tribe” (gens) of Spali]. *Rusin*. 2 (36). p. 76-103. [In Russian].
110. Voitovych, L. (2020). Z choho pochynalasia Rus’-Ukrajina? [What Rus’-Ukraine was begun with?]. *Problems of Slavonic Studies*. 69. p. 99-116. [In Ukrainian].
111. Zhikh, M. I. (2009). K probleme rannej istorii slavjan Prikarpatського regiona (seredina – vtoraja polovina I tys. n. e. [On the issue of the early history of the Slavs of the Sub-Carpathian region (the middle – second half of the 1st millennium AD)] *Rusin*. 1 (15). p. 25-44. [In Russian].
112. Tyshchenko, K. (2012). Pravda pro pokhodzhennia ukrajins’koji movy [The truth about the origin of the Ukrainian language]. *The Ukrainian Week*. 39. p. 22-64. [In Ukrainian].
113. Vakulenko, L. V. (2010). *Ukrajins’ki Karpaty v piznioryms’kyj chas (etnokul’turni ta social’no-ekonomichni procesy)* [The Ukrainian Carpathians in the late Roman period (ethnocultural and socio-economic processes)]. Kyiv: IA NAN Ukrajiny. [In Ukrainian].
114. Fylypchuk, A. (2019). “Prykarpats’ka” prabat’kivshchyna slovjan pered jikhnim rozselenniam u V-VII st. (u svitli novykh doslidzhen’) [“Pre-Carpathian” ancient homeland of the Slavs before their resettlement in 5-7th centuries (in light of newest discoveries)]. In Pohranyčnyj, V. (ed.) *Ukrajina i Hrvatska: povijesne paralele*. Radovi Drugog međunarodnog hrvatsko-ukrajinskog znanstvenog skupa, 1. – 3. lipanj 2017. Drogobyc’: “Etnološko društvo Bojky”. p. 253-262. [In Ukrainian].
115. Fylypchuk, A. (2017). Slovjans’ki mihraciji V-VII st. ta jikhnij vplyv na etnokul’turnu situaciju u verkhivjax Zakhidnoho Buhu, Verkhniomu ta Seredniomu Podnistrovji [Slavic migration in 5-7th centuries and its impact on the ethnocultural situation in the upper reaches the Western Bug, the Upper and Middle Dniester]. *Narodoznavchi zoshyty* [The Ethnology Notebooks]. 4 (136). p. 820-827. [In Ukrainian].
116. Fylypchuk, A. (2011). “Prykarpats’ka” prabat’kivshchyna slovjan pered jikhnim rozselenniam u V-VII st. (u svitli novykh doslidzhen’) [“Pre-Carpathian” ancient homeland of the Slavs before their resettlement in 5-7th centuries (in light of newest discoveries)]. *Proceeding of the Institute of Archaeology. Lviv University*. 6. p. 52-61. [In Ukrainian].
117. Fylypchuk, M. (2008). Rajkovec’ka kul’tura v Ukrajins’komu Prykarpatti: khronolohija i periodyzacija [Raykovecka culture in Ukrainian Prykarpattian region: chronology and periodization]. *Proceedings of the Institute of Archaeology. Lviv University*. 3. p. 68-135. [In Ukrainian].
118. Pentek, Z. (2021). Karantanie – Słowianie alpejscy od VI do XV w. *Historia Slavorum Occidentis*. 4 (31). p. 30-49. [In Polish].
119. Schlesinger, W. (1961). Die Verfassung der Sorben. In *Mitteldeutsche Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. p. 7-47. [In German].
120. Krusch, B. (ed.) (1888). Gesta domni Dagoberti regis Francorum. In *MGH. SS rer. Merov. 2: Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae sanctorum*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 401-425. [In Latin].

121. Voitovych, L. (2019). Zahadkovyj kniaz' Samo [The mysterious prince Samo]. *Kniazha doba: istorija i kul'tura [The Princely era: history and culture]*. 13. p. 257-259. [In Ukrainian].
122. Wood, I. (1998). The frontiers of western Europe: developments east of the Rhine in the sixth century. In HODGES, R. and BOWDEN, W. (eds.) *The sixth century: production, distribution and demand*. Leiden: Brill. p. 231-254. [In English].
123. Payne Smith, R. (ed.) (1860). *The third part of The Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*. Oxford: The University Press. [In English].
124. Voitovych, L. (2019). Velyka Khorvatija i Bila Khorvatija: dovhij shliakh podolannia pomylkovoho stereotypu [Longe Croatia and White Croatia – long way of overcoming of erroneous stereotype]. In Pohranyčnyj, V. (ed.) *Ukrajina i Hrvatska: povijesne paralele*. Radovi Drugog međunarodnog hrvatsko-ukrajinskog znanstvenog skupa, 1. – 3. lipanj 2017. Drogobyč: “Etnološko društvo Bojky”. p. 152-169. [In Ukrainian].
125. Ostrogorsky, G. (2002). *Istorija Vizantiji [History of the Byzantine State]*. Lviv: Litopys. [In Ukrainian].
126. Zhikh, M. I. (2020). Migracija serbov i khorvatov na Balkany v kontekste mezhduнародnykh otnoshenij 20-30-kh godov VII veka [Migration of Serbs and Croats to the Balkans in the context of international relations of the 20-30s of the 7th century]. In *From Zalmoxis to Quetzalcoatl. Studies in honor of 65th anniversary of assoc. professor Stefan Yordanov, PhD*. Veliko Tarnovo. p. 493-512. [In Russian].
127. Henning, J. (2005). Civilization versus Barbarians? Fortification Techniques and Politics in Carolingian and Ottonian Borderlands. In Curta, F. (ed.) *Borders, Barriers, and Ethnogenesis: Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*. Turnhout: Brepols Publishers. p. 23-34. [In English].
128. Labuda, G. (ed.) (1999). Fredegara, Opowieść o powstaniu państwa Samona w VII w. In *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych*. Poznań: Wydawnictwo PTPN & Wydawnictwo SORUS. p. 84-86. [In Polish].
129. Nazin, S. V. (2017). *Proiskhozhdenije slavjan: rekonstrukcyja etnonima, prarodiny i drevnejshykh migracyj [The origin of the Slavs: reconstruction of the ethnonym, ancestral homeland and the most ancient migrations]*. Moskva: Grifon. [In Russian].
130. Störmer, W. (1993). Zu Herkunft und Wirkungskreis der merowingerzeitlichen ‘mainfränkischen’ Herzöge. In Schnith, K. R. and Pauler, R. (eds.) *Festschrift für Eduard Hlawitschka zum 65. Geburtstag*. Kallmünz, Opf.: Lassleben. p. 11-21. [in German].
131. Szejter, A. (2014) *Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysięcy wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku*. Warszawa: Instytut Wydawniczy ERICA. [In Polish].
132. Levison, W. (ed.) (1905). Vita Bonifatii auctore Willibaldo. In *Vitae Sancti Bonifatii Archiepiscopi Moguntini*. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 1-58. (MGH. SS rer. Germ.) [In Latin].
133. Levison, W. (ed.) (1910). Passio Kiliani martyris Wirziburgensis. In *MGH. Scriptores rerum Merovingicarum*. 5: Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 711-728. [In Latin].
134. Wenzel, W. (2016). Die slawischen Stammesnamen Neletici und Nudzici. *Lëtöpis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur*. 63 (1). p. 69-74. [In German].
135. Diplomata Heinrici II. № 250. (1900-1903). In Bresslau, H. and Bloch, H. (eds.) *Heinrici II. et Ardvini Diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 287-288. (MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae 3). [In Latin].
136. Kehr, P. (ed.) (1899). *Urkundenbuch des Hochstifts Merseburg*. Theil 1 (962-1357). Halle: Verlag Otto Hendel. (Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete 36) [In Latin].

137. Biermann, F. (2000). *Slawische Besiedlung zwischen Elbe, Neiße und Lubsza: archäologische Studien zum Siedlungswesen und zur Sachkultur des frühen und hohen Mittelalters*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt. [In German].
138. Brachmann, H. (1978). *Slawische Stämme an Elbe und Saale: zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jh., auf Grund archäologischer Quellen*. Berlin: Akademie-Verlag. [In German].
139. Waceba, R. (2018). Zagadnienie struktury etnicznej i politycznej południowego Połabia w końcu VI – pierwszej ćwierci X wieku. *Średniowiecze Polskie i Powszechnie*. 14. p. 13-35. [In Polish].
140. Herrmann, J. (ed.) (1985). *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert*. Berlin: Akademie-Verlag. [In German].
141. Pertz, G. H. (ed.) (1829). Eigilis vita Sancti Sturmii. In *MGH. SS. 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani*. p. 365-377. [In Latin].

Vatseba R. The Rise of the White Serbia in the Light of the Merovingians' Thuringia Policy.

The study offers an analytical overview of the international relations in the territory of the Middle Elbe basin from the 530s until the early 8th century, specifically concerned with the policy of the Merovingian kings towards the former Thuringian kingdom lands and the issue of the rise of White Serbia. The author considers Frankish policy as an influencing factor in slavisation of the discussed region while examining the impact of a wider spectrum of possible factors, in particular, the changes in ecology and the Avar presence in the Middle Danube region. The chronology of the Serbian settlers' arrival into the Middle Elbe valley as well as their political & legal status in that land are specified. The author discusses the issue of the White Serbs' initial foreign policy orientation and investigates the causes, direction, time & consequences of its change. The main research content is complemented by the excurses on the climatic crisis of the Late Antique Little Ice Age and chosen aspects of the Avars' & the White Serbs' early ethnic history.

The author develops W. Fritze's hypothesis of the Merovingians' active involvement and support of the Serbian immigration into the Middle Elbe and Saale region together with an idea of anti-Avar direction of this measure. Whereas, the results of the study have rejected the assumptions, that the Elbe Germans abandonment of the area to the east of the Elbe and Saale at the end of the third quarter of the 6th century was caused by the Frankish-Avar agreement or Slavic pressure. The author concludes that the first group of the Serbian settlers arrived to the Middle Elbe and Saale from the North-Western Bohemia during the Austrasian king Theudebert II's reign, probably, at the invitation of the famous Brunhilda, receiving the lands in Thuringia's border zone as the Frankish foederati. The interconnection between the initial successes of the Merovingians' Serbian policy in the east of Thuringia during the first decades of the 7th century and the settlement of the Croats & Serbs in the Balkans by the emperor Heraclius is revealed. It has been demonstrated that further expansion of the White Serbia's territory from the 630s was of spontaneous nature and took place under the circumstances of the collapsed Merovingian control over Thuringia.

Keywords: White Serbia, Polabya, Thuringia, the Kingdom of the Franks, the Surbi, the Avars, the Merovingians, Brunhilda of Austrasia, Dervan, the Large Settlement of the Slavs, the Late Antique Little Ice Age (LALIA).